

**Copenhagen
Business School**

HANDELSHØJSKOLEN

International
Center
For Business and Politics
Steen Blichers Vej 22
DK-2000 Frederiksberg
Tel. +45 3815 3585
Fax. +45 3815 3555
e-mail cbp@cbs.dk

**Diskurs og Institution
Arbejdets Institutionelle Historie
Et ufuldendt manuskript
Ove K. Pedersen**

Diskurs og Institution
Arbejdets Institutionelle Historie
Et ufuldendt manuskript
© Ove K. Pedersen

Må kun citeres efter aftale med forfatter

Working paper no 52, 2008
Editor: Lars Bo Kaspersen

International Center for Business and Politics
Copenhagen Business School
Steen Blichers Vej 22
DK-2000 Frederiksberg
Phone: +45 3815 3583
E-mail: cbp@cbp.cbs
www.cbs.dk/cbp

ISBN
87-91690-54-4

Dette udgør kapitel 1 i manuskript om Arbejdets Institutionelle Historie. Kommentarer bedes rettet til Ove K. Pedersen, International Center for Business and Politics, CBS. Mailadresse op.cbp@cbs.dk. Postadresse Steen Blichers Vej 22, 2000 Frederiksberg. Telefon (45)3815 3582

De besiddelsesløse

Afsnit 2

1.1. Formuestand.

I århundreder har formuestand sat grænser for normalsubjektivitet. Fra 1500-tallet var alle besiddelsesløse frataget retten til at råde over egen arbejdsevne uanset køn og alder. Deres personlige myndighed omfattede alene pligten til at indgå i et arbejdsforhold; ikke retten til at lade være. I århundreder blev de pålagt at finde arbejde; og hvis de ikke kunne eller ikke ville, blev de straffet, spærret inde, sat i tvangsarbejde.

Over tid har formålet med arbejdspligten skiftet. Til tider var det hensigten at bekæmpe tiggeri og løsgænger; til andre at fremme manufakturpolitikken; til endnu andre at sikre herremænd, bønder og manufaktureren arbejdskraft. I stigende grad blev formålet at kontrollere og disciplinere de besiddelsesløse. De skulle tvinges til arbejde og disciplineres til at være arbejdere. Til det formål blev de indespærret - stavnsbundet til fødested; sat i tugthuse eller arbejdshuse; pålagt lydighed overfor husbond; sat til arbejde i kongens manufakturer; underlagt krav om pas for at bevæge sig ud af sogn eller by. Befolkningen (dele af den) blev således indespærret før individet kunne gøres til normalsubjekt med evne til at besidde og afhænde egen arbejdsevne.

Det var dog ikke alene formuestand, men også arbejdsduelighed, der bestemte omfanget af den personlige myndighed. Sammen med formuestand har arbejdsduelighed udgjort den mest afgørende begrænsning for almengørelse af normalsubjektiviteten. Også mere afgørende end køn og alder. Siden 1500-tallet og i hvert fald fra begyndelsen af 1600-tallet har alle besiddelsesløse været pålagt at tage arbejde under trussel om straf ¹. Deres personlige myndighed var i bedste fald indskrænket, i værste fald nærmest fraværende. Allerede fra Christian II's gejstlige og verdslige love 1521 blev spørgsmålet om arbejdsduelighed afgørende for den personlige myndighed. Her skete den første sondring mellem værdige og uværdige (kaldet karske og føre) tiggere ².

Før enevælden eksisterede der dog ikke nogen arbejdspligt. Arbejdspligten ophævede derimod den almindelige frihed som de besiddelsesløse synes at have haft (i hvert fald) siden senmiddelalderen til at tage arbejde på de betingelser de kunne opnå, (dvs. uden bestemmelser om maksimumsløn, opsigelse eller fast tjeneste) eller til at lade være (dvs. til at tigge)³. Arbejdspligten bestod i en

1

² 1.. Olsen, O., "Christian IV's Tugt- og Børnehus", in Historiske Meddelelser om København, IV rk., III bind, 1951-54, p. 263; Hansen, B.D., "Betler eller almisselem", Odense, 1984, p. 11, 35; Andersen, B., "Løsgængere og ørkesløse folk. Værdigt og uværdigt trængende omkring år 1600", in Fortid og Nutid, bind 32, 1985, p. 245, 252; Krogh, Th., "Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800", Odense, 1987, p. 52; .

3

2.. Frd. af 16. November 1619; se Matzen, H., 1896, II., pp. 217ff.; Nielsen, A., "Industriens Historie i Danmark. Tiden 1820-1870", Kbhv., 1944 (1979), p. 152.; Dübeck, I., "Købekoner og konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadig henblik på kvinders historiske retsstilling", Kbhv., 1978, pp. 171-3; Lauridsen, J. T., "Fra udstødte til anbragte. Marginalgrupperne i Danmark 1536-1950", in Eriksen S. et al., "Socialhistorie og samfundsforandring", Århus, 1984, p. 86; Andersen, B., *ibid.* p. 254; Krogh, Th., *ibid.* pp. 52ff., 59f.; .

almindelig eller gradvis ophævelse af en (muligvis) før-moderne institution: arbejdsfriheden. Hvorvidt arbejdsfriheden har været positivt normeret, formelt anerkendt eller har bestået i et fravær af regulering (en ikke-ret) og derfor har udgjort - hvad jeg vælger at kalde - en *naturgroet institution*, skal ikke afgøres her.

Arbejdspligten var derimod ikke en naturgroet institution. Den blev gennemsat ved lov eller almindelig retsregel og må som sådan betragtes som en reguleringsform - en positivt normeret begrænsning lagt på visse dele af befolkningens personlige myndighed. Som sådan er den aldrig blevet ophævet ved lov eller anden retsregel, men er gradvist blevet ændret ved forandringer inden for så spredte retsområder som fattigdomslovgivning og kønsret; landboforhold og håndværk; samt manufaktur og fabriksvæsen. Ændringerne kan ikke beskrives i et kronologisk forløb. De er foregået inden for hvert af de nævnte retsområder gennem særegne forløb.

Ændringerne fremtræder særligt klart, hvis man følger hvordan lovgivningen har sondret mellem på den ene side værdige og uværdige tiggere, og på den anden løsgænger og tyende samt tyende og husbond. Det er gennem definitionen af værdige tiggere, løsgængere, tyende og husbond, at det bestemmes, hvem der i særlig grad er omfattet af arbejdspligten; den medfølgende kontrol og de tilkoblede sanktionsmidler.

Afsnittet er struktureret i overensstemmelse hermed. Først gennemgås tiggerilovgivningen og udviklingen på grænsen mellem værdige og uværdige tiggere. Dernæst beskrives lovgivningen om løsgænger og ændringerne på grænsen mellem løsgængere og tyende. Endelig beskrives lovgivningen om forholdet mellem tyende og husbond og ændringerne på grænsen mellem de to. Det samlede forløb opsummeres til sidst.

De besiddelsesløse var et sammensat lag. Nogen klart defineret gruppe har der aldrig været tale om. Lovgivningen betragtede dem som en restgruppe; uden for standssamfundet; ikke inkluderet i privilegiesystemet; og derfor heller ikke omfattet af de naturgroede friheder som udsprang af stand, slægt osv. I lovgivningen er der aldrig blevet trukket nogen præcis grænse mellem bønder og husmænd på den ene side og inderste og tyende på den anden. Reelt synes grænserne mellem de forskellige grupper - henholdsvis på landet og i byerne - altid at have været flydende, ligesom alle de nævnte grupper i stort tal blev forvandlet til tiggere ved krig, epidemier og misvækst. På den baggrund kan restgruppen af besiddelsesløse både på land og i by bestemmes til at have bestået af:

- inderste (særligt de ugifte), der var i fast tjenesteforhold og som sådan rangerede på lige fod med tyende;
- tyende og ikke-formuende ansat på åremål i by og på land;
- enker, invalider og gamle, der nød underhold på gårde, hos laug o. lign;
- boelsmænd, der beboede et hus med "lidet" eller slet ingen jord;
- husmænd, der fæstede et hus uden selvstændigt jordbrug (de jordløse);
- land- og skovarbejdere, der enten var ansat på åremål eller som uge- eller daglejere på en gård;
- handlende eller pebersvende, der vandrede rundt og tilbød varer;

3. Holmboe Jensen, T., "Nogle Hovedtræk af Udviklingen inden for Dansk Strafferet i det 18. Århundrede vedrørende Benaadningspraksis og Strafudmåling", i *Juristen*, 1940, (140-59), p. 15; Olsen, O., *ibid.* p. 262; Andersen, B., *ibid.* p. 255, 260.

- tiggere/løsgængere, der ikke havde arbejde, selv om de var arbejdsduelige og selvom der var arbejde at få, samt ikke var bosat som bonde, husmand eller inderste; herunder børn der ikke var i fæste eller i lære og alle tyende, der ikke var ansat på mindst halvårskontrakter;
- tiggere, der havde fået tilladelse til at tigge;
- almisselemmer og tvangsanbragte.

og eventuelt

- gårdsæder, der havde et mindre jordbrug, men i øvrigt gjorde ugedagstjeneste; samt
- håndværkere (herunder by- og landhåndværkere) som vandrede ⁴.

Lovgivningen rettet mod de besiddelsesløse var mangeartet. I retshistorien er den blevet beskrevet inden for politiretten, dog ikke på nogen systematisk måde. Heller ikke faghistorien har på nogen oversigtlig måde beskæftiget sig med de besiddelsesløses retlige status eller med den statslige politik overfor disse. Kilderne til belysning af de besiddelsesløses retlige status er derfor spredte. I det følgende bliver der specielt trukket på den faghistoriske forskning inden for de følgende områder: fattigdomshistorie ⁵; landbohistorie ⁶; by- og lokalhistorie ⁷ samt fængselshistorie ⁸.

⁴. Krogh, Th., *ibid.* pp. 9ff., 25-30, 34-42, 52-68, 97f.; Graugaard, E., "Feudalisme/ kapitalisme og fattigloven af 1803", in *Fortid og Nutid*, bind 30, 1983; pp. 221-3; samt Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* kapt. I.

⁵. Der findes to - måske fire - hovedværker på området. Det første er Harald Jørgensens to publikationer: "Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede", Kbhv., 1940; og "Det offentlige Fattigvæsen i Danmark 1708-1770", in Karl-Gustaf Andersson, m.fl., "Opdaginga av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet", Oslo, 1982, pp. 29-108. Det andet er Tyge Krogh, "Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800", *ibid.*. Blandt mulige hovedværker regner jeg Bente Dahl Hansen, "Betler eller almisselem. Studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802", *ibid.* og Ingeborg Christmas-Møller, "På fattighus. Greve Hospital og andre fattighuse på landet i 1700- og 1800-tallet", Kbhv., 1978. I øvrigt er anvendt, Viggo Jonassen, "Dansk socialpolitik 1708-1982", Århus, 1982; Esben Graugaard, "Feudalisme/kapitalisme og fattigloven af 1803", in *Fortid og Nutid*, bind 30, 1983, pp. 220-25; John T. Lauridsen, "Fra udstødte til anbragte. Marginalgrupperne i Danmark 1536-1950", in Sidsel Eriksen, m.fl. (red.), "Socialhistorie og samfundsforandring", Århus, 1984, pp. 79-115; Birgit Andersen, "Løsgængere og ørkesløse folk. Værdigt og uværdigt trængende omkring år 1600", in *Fortid og Nutid*, bind 32, 1985, pp. 245-61.

⁶. Den landbohistoriske forskning har kun i begrænset omfang studeret de besiddelsesløses og fattiges situation. Hovedværket er vel Fr. Skrubbeltrang, "Husmand og Inderste", *ibid.* hvor den statslige lovgivning overfor de fattige dog ofres begrænset interesse. Øvrige kilder anvendt er: Fr. Skrubbeltrang, "Husmænd i Danmark gennem 300 aar", Kbhv., 1942; Fr. Skrubbeltrang, "Det danske Landbosamfund 1500-1800", Kbhv., 1978; Fr. Skrubbeltrang, "Fæstegården som forsørger. Aftægt og anden forsorg i det 18. århundrede", in *Jyske Samlinger ny rk.*, bind V, 1959-61, pp. 237-74; Hans H. Fussing, "Herremænd og Fæstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600", Kbhv., 1942; Johan Hvidtfelt, "Kvinde-stavnsbåndet i 1750'erne og 1760'erne", in "Festskrift til Erik Arup", Kbhv., 1946, pp. 250-65; Gunnar Olsen, "Stavnsbåndet og tjenestekarlene", in *Jyske Samlinger ny rk.*, 1950, pp. 197-218; Thorkild Kjærgaard, "Gårdmandslinien i dansk historieskrivning", in *Fortid og Nutid*, bind 28, 1979, pp. 178-91; Jens Boel m.fl., "Fra husene", in *Kritiske historikere*, nr. 2-3, 1981, pp. 4-38; Erland Porsmose, "Bønder, bryder og tjenere. Gårdbrugsvilkår på Fyn 1502-1542", Odense, 1983;

⁷. By- og lokalhistorien er de senere år blevet rigt udviklet. Alligevel foreligger der kun et enkelt forsøg på i en mere oversigtlig form at udnytte denne viden til at belyse de besiddelsesløses situation. John T. Lauridsen har i en programmatisk artikel, "Fra udstødte til anbragte. Marginalgrupperne i Danmark 1536-1950", in Eriksen S. et al., "Socialhistorie og samfundsforandring", Århus, 1984, samlet dele af by- og lokalhistorisk forskning til en bred beskrivelse af de besiddelsesløses socialhistorie gennem fire århundreder. Herudover indeholder by- og lokalhistorien ganske givet mange, men også spredte oplysninger om de besiddelsesløses retlige situation på land og i by. Foruden ovennævnte artikel har jeg valgt alene at hente oplysninger fra de følgende kilder, som forekommer at være de mest refererede by- og lokalhistoriske beskrivelser til belysning af de besiddelsesløses situation: Ole Degn, "Rig og fattig i

Det er kun de besiddelsesløse retssituation på landet der er blevet systematisk beskrevet for hele landets vedkommende. Naturligt nok får gennemgangen derfor slagside i samme retning. Esben Graugaard har påpeget, at der herved opstår mulighed for at overse væsentlige forskelle mellem de måder hvorpå de besiddelsesløse blev reguleret på land og i by ⁹. Jeg sondrer mellem lovgivning om tiggeri og fattigvæsen, om tjenestefolk og løsgængere samt om registrering og jøder. Der er specielt to sondringer, der er vigtige at studere i denne lovgivning: (1) sondringen mellem værdige og uværdige tiggere; og (2) mellem løsgængere og tyende.

1.2. Værdige/uværdige.

Den første retlige sondring mellem værdige og uværdige tiggere blev gennemført 1521. Senere blev forbudet mod karske og føres tiggeri gentaget i de københavnske recesser 1536 og 1537. Forbudet blev samtidig udbredt til at gælde samtlige landets herreder. Sondringen har overlevet til vore dage. Indtil midten af 1800-tallet havde den væsentligst til funktion, at hævde en arbejdspligt for alle arbejdsføre ¹⁰. Allerede før reformationen havde lovgivningen således fastsat kriterier for, hvem der måtte tigge og bestemt, at arbejdsduelige ikke måtte. I Christian III's Kolding reces 1558 blev forbudet mod lediggang gentaget. Det blev samtidig tilladt "hver mand" (dvs. adel og borger) at pågribe løsgængere "(...) og holde dem til arbejde og trælle" ¹¹. Forbudet blev gentaget i Reces 1587, ¹² og igen i bestemmelse om tiggeribekæmpelse i Christian IV' lille reces af 1615 og store

Ribe". Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660", bind I og II, Århus, 1981; Hans Chr. Johansen, "Næring og bystyre. Odense 1700-1789", Odense, 1983; E. Ladewig Petersen m.fl., "Odense bys historie. De fede år Odense 1559-1660", Odense, 1984; Tyge Krogh, "Fattigvæsen og arbejdstvang - om kampen mod dovenskab og ørkesløshed i Kalundborg 1790-1840", in Fortid og Nutid, bind 29, 1982, pp. 647-71; og samme "Det offentlige fattigvæsen", in Tore Nyberg, Thomas Riis, "Kalundborgs historie. Tiden indtil 1830", bind I, Kalundborg, 1985, pp. 317-22.

8. Hovedværket er uden tvivl stadig Fr. Stuckenberg, "Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741. En historisk skildring", Kbhv. 1893; og samme "Fængselsvæsenet i Danmark 1742-1839. En historisk skildring", Kbhv., 1896. Indenfor fængselshistorie er desuden anvendt: Frd. Skrubbeltrang, "Af tugtelsesrettens historie", in Historisk Tidsskrift, ellefte række, bd. 6, 1960-62, pp. 632-40; Tage Holmboe Jensen, "Nogle Hovedtræk af Udviklingen indenfor Strafferet i det 18. Aarhundrede vedrørende Benaadningspraksis og Strafudmaaling", in Juristen, 1940, pp. 140-59; og samme "Højesteret og strafferetten", in "Højesteret 1661-1961", bind II, Kbhv., 1961, pp. 63-202; Hugo Matthiessen, "De kagstrøgne", Kbhv., 1919; og samme "Tiggertegn", in "Fra arkiv og museum", serie 2, bind I, 1925, pp. 111-16. I øvrigt er de væsentligste faghistoriske kilder at finde inden for den del af manufaktur- og fabrikshistorien, der omfatter tugt-, børne- og manufakturhusene. I forhold til gennemgangen heraf under afsnittet om håndværk og manufaktur, (se nedenfor) er specielt anvendt følgende litteratur: Johan Hvidtfeldt, "Viborg tugthus i 1700-årene", in Jyske Samlinger ny rk. I, 1950, pp. 1-58; Olaf Olsen, "Christian IV's tugt- og børnehus", in Historiske Meddelelser om København, IV rk., III. bind, 1951-54, pp. 257-356; og samme "Christian IV's tugt- og børnehus", Kbhv., 1978; Henning Koch, ""Samfundets" og "statens" strafferetspleje. Lovgivning og praksis i Københavnske prostitutionssager i slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede", in Historisk Tidsskrift, bind 82, Kbhv., 1982, pp. 1-26.

⁹. Graugaard, E., *ibid.* p. 221, 225. Han konstaterer således, at behandlingen af de fattige på landet siden 1803 har været mere lempelig end i købstæderne, og mener at det hænger sammen med forskelle i graden af økonomisk udvikling de to steder. I byerne med semikapitalistisk økonomi blev de fattige betragtet som ledig arbejdskraft. På landet med semifeudal økonomi blev de betragtet som et naturligt element, der havde krav på forsørgelse.

¹⁰. Jørgensen, H., 1940, pp. 97-111.

¹¹. Matthiessen, H., *ibid.* p. 112; Olsen, O., *ibid.* p. 264; Andersen, B., *ibid.* p. 252; Krogh, Th., *ibid.* p. 54.

¹². Matthiessen, H., *ibid.* p. 113; Olsen, O., *ibid.* p. 265; Andersen, B., *ibid.* p. 245, 251; Krogh, Th., *ibid.*

reces af 1643. Recessen blev genoptrykt 1647¹³ og videre lagt til grund for tiggeriforordningen 1683¹⁴. Den antog herved karakter af formel lov. Tiggeri blev gjort til lovligt (privilegeret) erhverv for ikke-arbejdsduelige,¹⁵ mens uværdige tiggere (de arbejdsduelige) blev pålagt arbejdspligt.

Grænsen mellem værdige og uværdige blev ændret fra 1587. I Rec. 1587 blev sognene pålagt at sørge for de tilladte tiggere. Fattige børn måtte ikke tigge, men skulle sættes i tjeneste eller i skole¹⁶. Tiggeri blev accepteret for værdige voksne. I 1631 blev tiggeri forbudt for Københavns vedkommende¹⁷. I 1708 skete det for hele landets vedkommende med Forordningen 24. September 1708¹⁸. Alle værdige tiggere skulle overgå til forsørgelse ved sognets bønder og blev i øvrigt delt op i tre kategorier: (1) de ganske uarbejdsdygtige; (2) de forældreløse børn; og (3) de delvis uarbejdsdygtige. Børnene blev pålagt en generel arbejdspligt eller pligt til oplæring. De ganske uarbejdsdygtige blev overladt til sognets fulde forsørgelse, mens de delvis uarbejdsdygtige skulle modtage begrænset almisstildeling¹⁹.

Knap 100 år senere blev også de delvist uarbejdsdygtige omfattet af bestræbelserne på at disciplinere de fattige til arbejde. Det skete ved udgivelse af "Reglement for Fattigvæsenets provisoriske Indretning på Landet i Danmark" 5. Juli 1803. Heri blev det pålagt fattigkommissioner, at "hjælpe" de delvis uarbejdsdygtige med at finde arbejde, men også at foretage en løbende kontrol af deres arbejdsevne. Reglementet indeholdt ikke nogen konkret angivet arbejdstvang for fattiglemmer,²⁰ men et pålæg til fattigkommissioner om, at "anvise" arbejde på arbejdsanstalter (manufaktur- og spindehuse); på gårde; eller i oprettede forlagsvirksomheder²¹. Kun de ganske uarbejdsdygtige skulle forsørges. De blev til gengæld inddelt i tre kategorier, hvoraf kun den tredje (der bestod af familier eller enkelt personer, der ikke var i stand til at tjene til deres eller deres børns underhold) kunne pålægges "passende Arbejde mod Betaling efter gangbar Priis"²².

Fra begyndelsen af 1700-tallet og herefter blev arbejdspligten for de uarbejdsdygtige skærpet. I 1500 og 1600 tallet var lovgivningen rettet mod tiggeriet; fra 1700-tallet og fremefter havde den til

¹³. Matthiessen, H., *ibid.* p. 112; Olsen, O., *ibid.* p. 303; Andersen, B., *ibid.* p. 251.

¹⁴. Jørgensen, H., 1940, p. 4; samme, 1983, p. 31; Krogh, Th., *ibid.* pp. 52ff.; Dahl Hansen, B., *ibid.* pp. 11-13.

¹⁵. Mathiessen, H., *ibid.* p. 113; Lauridsen, J.T., *ibid.* p. 86.

¹⁶. Krogh, Th., *ibid.* p. 54.

¹⁷. Dahl Hansen, B., *ibid.* p. 13.

¹⁸. Jørgensen, H., 1940, p. 5; samme 1983, pp. 36-48; Dahl Hansen, B., *ibid.* pp. 6, 24-30, 75, 93, 154f.; Lauridsen, J.T., *ibid.* p. 86; Andersen, B., *ibid.* p. 261; Krogh, Th., *ibid.* pp. 23, 97ff., 102, 145. Forbudet blev gentaget i Fattigvæsenetsreglementet af 5. Juli 1803.

¹⁹. Jørgensen, H., 1940, p. 5; samme 1983, pp. 36-48; Dahl Hansen, B., *ibid.* pp. 28ff.; Lauridsen, J.T., *ibid.* p.87; Andersen, B., *ibid.* p. 260; Krogh, Th., *ibid.* p. 97f., 105, 145;

²⁰. Graugaard, E., *ibid.* p. 224.

²¹. Jørgensen, H., 1940, pp. 37-41, 231, 266; Lauridsen, J.T., *ibid.* pp. 91f.; Krogh, Th., *ibid.* p. 140, 143.

²². Krogh, Th., 1982, p. 661, 667; Graugaard, E., *ibid.* p. 224.

formål at disciplinere de besiddelsesløse til arbejde. Tiggeri blev forbudt; børn blev pålagt arbejdstvang; de helt uarbejdsdygtige skulle forsørges af sognene; delvis uarbejdsdygtige skulle anvises arbejde mod betaling i naturalier eller penge. Ved reskript af 28. Marts 1732 blev det bestemt, at forsørgelse skulle ske ved "omgangsbespisning" hos bønderne imod erlæggelse af arbejde²³. Samtidig blev der for første gang indført et element af offentlig understøttelse²⁴. Der blev sondret mellem (1) værdige til understøttelse; (2) delvis værdige til understøttelse; og (3) almindeligt arbejdspligtige.

Gruppen af værdige blev således indskrænket, mens arbejdspligten blev udvidet. Det skete samtidig med, at kontrollen med de fattige blev mere intensiv og ekstensiv og de første elementer af social stigmatisering blev indført. De første administrative kontrolforanstaltninger blev indført 1521 og bestod i, at en badskeer fik til opgave at fastslå, hvorvidt de værdige tiggere var uarbejdsdygtige eller ej. Værdige tiggere blev udstyret med stadstegn og givet tilladelse til at tigge. Tiggertegnet skulle bæres synligt, og dets udstedelse blev forbundet med en stavnsbinding af tiggerne til det herred hvori de var født. Det skete fra 1537. I 1558 (gentaget 1587) blev stavnsbindingen skærpet. Herefter skulle den alene omfatte et enkelt sogn, dog med visse muligheder for dispensation²⁵. Samtidig blev det besluttet at registrere alle fattige. I 1587 overgik registreringen til præsterne på landet efter at opgaven siden 1574 var blevet varetaget af herredsprovsterne²⁶.

Kravet om tiggertegn blev ophævet 1708. Det skete samtidig med at tiggeri blev forbudt - også det tidligere lovlige tiggeri²⁷. Kravet om kontrol kom herefter til at omfatte alle besiddelsesløse, ligegyldigt om de var værdige eller uværdige, arbejdsdygtige eller ikke. Arbejdsuelighed bortfald som kriterium. På samme måde overgik stavnsbindingen af de fattige fra at omfatte lovlige tiggere til at omfatte alle besiddelsesløse (se senere). Kontrollen skulle foretages på grundlag af en skriftlig registrering.

Godt hundrede år senere (i 1803) blev kontrollen intensiveret. Der skulle holdes nøje øje med de understøttelsesberettigedes arbejdsevne. Understøttelse blev udbetalt efter graden af arbejdsevne, og det blev forbundet med stigmatiserende foranstaltninger at modtage bidrag. De fattige skulle lade deres ejendele indskrives i en registreringsprotokol; de blev forbudt at gifte sig uden fattigkommissionens tilladelse²⁸; de der fuldstændigt blev forsørget af det offentlige blev frataget retten til at disponere over egen ejendom²⁹.

²³. Krogh, Th., *ibid.* p. 100; Dahl Hansen, B., *ibid.* p. 55.

²⁴. Først Lov om alderdomsunderstøttelse 1891 indførte dog reelt generel offentlig understøttelse; Krogh, Th., *ibid.* p. 648, 657, 661, 663, 666f., 669.

²⁵. Matthiessen, H., *ibid.* p. 111, 112f.; Lauridsen, J.T., *ibid.* p. 85; Andersen, B., *ibid.* p. 260; Krogh, Th., *ibid.* pp. 52ff.

²⁶. Dahl Hansen, B., *ibid.* pp. 27, 39f.; Lauridsen, J.T., *ibid.* p. 87, 92; Andersen, B., *ibid.* p. 257; Krogh, Th., *ibid.* p. 66.

²⁷. Se dog Jørgensen, H., 1983, p. 40.

²⁸. Jørgensen, H., *ibid.* 344; Krogh, Th., *ibid.* p. 662, 663, 668, 669, 670.

²⁹. For henvisninger til sådan praksis, se Jørgensen, H., *ibid.* p. 87, 88, 91.

Indtil 1708 bestod straffen for ulovligt tiggeri i uddrivelse fra købstaden, godset eller landsbyen (1521). Anden gangs pågrebne kunne ikendes pisk og tab af ære (1537, eller slavearbejde (1558); første gangs pågrebne kunne få pisk samt tab af ære (1587). En kort periode (1536-37) bestod straffen for første gangs pågrebne i dødsstraf ³⁰. Efter 1708 indførtes strafarbejde i tugt-, manufaktur- og spindehuse. Ved lov blev der senere skabt tidsbestemte grænser for tvangsarbejdets længde. Således fastslog Frd. af 2. November 1622 regler for varighed ved anbringelse i børnehus, medens det først i Reglementet 1803 blev fastslået, at uarbejdsdygtige der tiggede første gang skulle have 14 dages arbejde i forbedringshus; anden gang fire uger; og tredje gang et helt år. Herefter skulle der for hver forseelse doubles op. For arbejdsføre tiggere var straffen betydeligt højere ³¹.

Ændringerne i tiggernes retlige status udviser tre forløb:

1 - Arbejdspligten blev udvidet til at gælde alle - undtagen de ganske uarbejdsdygtige, hvilket indebar at tiggeri blev forbudt og værdige tiggere underlagt forsørgelse og arbejdsanvisning.

2 - Kontrollen blev udvidet til at gælde alle besiddelsesløse, hvis bevægelser skulle registreres, og hvis fri bevægelighed skulle begrænses gennem stavnsbinding. Desuden blev elementer af social stigmatisering indført; tiggere mistede rådighed over egen formue (ejendele); deres ret til at indgå i ægteskab skulle begrænses.

3 - Arbejdet blev gjort til et disciplineringsmiddel. Straffen for ulovligt tiggeri blev ændret fra straf på liv, helbred og ære til arbejde indespærret på anstalt. Arbejdet blev det middel, som skulle disciplinere de fattige.

1.3. Løsgængere/tyende.

Mens tiggerilovgivningen i 1500- og 1600-tallet havde til formål at bekæmpe tiggeri, havde den fra 1700-tallet til formål at disciplinere de fattige til arbejde ³². Tyendelovgivningen viser et andet forløb. For at forstå hvorledes, skal vi se på sondringen mellem løsgængere og tyende.

Sondringen blev indført 1576 ³³. Løsgængere blev defineret som personer, der ikke havde tjeneste eller næring selvom de var arbejdsføre. Herved fik begrebet om uværdige tiggere en anden og ny dimension. Indtil slutningen af 1500-tallet var "de uværdige" defineret ved deres manglende hjemmel til at tigge, eller ved deres manglende ret til at lade være med at arbejde. Med indførelse af forskellen mellem løsgængere og tyende blev de defineret som "de løse", eller som personer uden fast tjeneste.

³⁰. Holmboe Jensen, T., *ibid.* p. 141; Olsen, O., *ibid.* p. 277; Andersen, B., *ibid.* p. 252, 253, 260; Krogh, Th., *ibid.* pp. 52ff..

³¹. Jørgensen, H., 1940, pp. 266f.; Olsen, O., *ibid.* p. 278, 313; Krogh, Th., *ibid.* p. 144.

³². Hvilket dog ikke var ensbetydende med, at kampen mod tiggeriet dermed blev indstillet, se Jørgensen, H., 1940, pp. 8f., 15, 32, f., 40, 53, 266-69, 399ff.

³³. Missive af 31. August 1576, se Krogh, Th., *ibid.* p. 59; desuden Olsen, O., *ibid.* p. 298; og Andersen, B., *ibid.* p. 260.

Overgangen fra at se på tiggere som et fattigdomsproblem, til at se på dem som en arbejdskraft, foregik fra begyndelsen af 1500 tallet til begyndelsen af 1600 tallet. Fra Missive af 1576 og Frd. af 16. November 1619 blev reguleringen af tyendeforhold og løsgænger koblet sammen. Det skete gennem et lovfæstet princip om arbejdspligt for alle arbejdsduelige ³⁴. Ved forordningen af 1619 blev definitionen på løsgænger udvidet til at omfatte alle tjenesteløse, " (...) der opholdt sig et sted, hvor der var arbejde at få uden at begære det for en rimelig løn" ³⁵. På landet blev alle, der ikke forrettede bondearbejde og ikke var bosat som bonde, boelsmand, husmand, inderste, håndværker eller ikke var omfattet af aftægtskontrakt regnet for løsgængere. I byerne blev alle tyende, der ikke var ansat på mindst halvårskontrakter regnet for ligeså ³⁶. For alle gjaldt det, at de senest 14 dage efter skriftlig opsigelse skulle lade sig ansætte på ny. I modsat fald blev de regnet for løsgængere ³⁷.

Definitionen på løsgænger holdt sig det meste af 1600-tallet; og 1700-tallet med, indtil den ved Frd. om politivæsenet på landet 25. Marts 1791 blev tilføjet en bestemmelse om, at karle på landet, hvis de ikke selv kunne finde arbejde, kunne anvises arbejde af sognefogden. Alle arbejdsdygtige mænd, der ikke kunne finde og ikke søgte arbejde, blev betragtet som løsgængere.

Arbejdspligten blev gentaget flere gange i 1700-tallet. Både for by og land. Princippet om tjenestefolks arbejdspligt blev indføjet i recessen 1643, og blev videreført i Danske Lov, men her vistnok gjort til en generel arbejdspligt for alle uanset køn, alder og geografisk hjemsted. I recessen og D.L. (3-18-7, og 3-19-10,11, 12 og 16) blev det bestemt, at ingen måtte holde deres børn, drenge eller piger til ørkesløshed. Alle blev pålagt at sætte deres børn i skole, ærlig tjeneste, købmandskab eller håndværk. Samme princip blev i 1700-tallet gentaget for Københavns vedkommende i forordninger, instrukser og plakater ³⁸.

Udbredelse af arbejdspligten blev fulgt op med krav om en stedse mere fuldkommen kontrol med og stadig kraftigere disciplinering af de arbejdsduelige ³⁹. Både kontrollen og disciplineringen ændrede sig fra ekstensiv til intensiv. Den ændrede sig i to forløb:

1 - fra at kontrollere, at de arbejdsdygtige ikke unddrog sig arbejdspligten, i hvilken forbindelse de på forskellig vis blev stavnsbundet;

2 - til at kontrollere, at de på normerede betingelser gennemførte det arbejde de havde påtaget sig eller var blevet pålagt.

³⁴. Krogh, Th., *ibid.* p. 56, 64f. 130.

³⁵. Krogh, Th., *ibid.* p. 60.

³⁶. Nielsen, A., *ibid.* pp. 152f.

³⁷. Andersen, B., *ibid.* p. 247.

³⁸. Se Dübeck, I., *ibid.* p. 172; Nielsen, A., *ibid.* p. 152; og generelt Andersen, B., *ibid.* p. 254; samt Olsen, O., *ibid.* pp. 273, 298ff.; og Krogh, Th., 1985, p. 299.

³⁹. Lauridsen, J.T., *ibid.* pp. 91f., 94.

I det følgende opdeles beskrivelsen derfor i to underafsnit: om henholdsvis stavnsbindinger og arbejdsreguleringer. Herunder skelnes mellem tre kontrolformer; (1) husbondkontrollen; (2) stats- og godskontrollen; og (3) stats- og principalkontrollen.

1.3.1. Stavnsbindinger.

De første former for kontrol med tyende kan føres tilbage til husbondrettens opståen i 1200-tallet og vornedskabets i 1400-tallet ⁴⁰. Husbondretten tildelte principalen rettigheder over tyendet efter indgåelse i arbejdsforhold. Vornedskabet lagde begrænsninger på tyendets (og bondens) bevægelsesfrihed ⁴¹.

Husbondkontrollen var en del af husbondretten; dvs. husherrens rettigheder over og i forhold til kvinder, børn, tyende og evt. daglejere. Husbondretten var ikke omfattet af herremændenes hals-, hånds- og sagefaldsrettigheder over fæstebønder m.v., men underordnet denne.

Fra landskabslovene og over Danske Lov (6.5.10) blev tyendet betragtet som en del af husbondens husstand. Husbond blev givet ret til lydighed og hørighed og til at revse efter egen beslutning. Tugtelsesretten og væsentlige dele af revlsesretten blev opretholdt til omkring 1840'erne ⁴². De samme rettigheder havde sognenes opsynsmænd over børn anbragt på arbejdsanstalter ⁴³.

Vornedskabet blev sandsynligvis indført ved hævde i 1400-tallet og delvis ophævet efter flere forsøg ⁴⁴ ved Frd. af 21. Februar 1702 ⁴⁵. Vornedskab gjaldt alene for Sjælland og Lolland-Falster og alene for mænd. Ifølge Danske Lov (3-14-1) fulgte vornedskab med godsjorden og betød, at den vornede var forpligtiget til at forblive på sit fødegods og til at tage ophold på det sted, godsherren anviste. Det betød også, at tyendet (såvel som bonden) blev betragtet som løssøre tillagt jord og ejendom og derfor kunne afhændes (deles til stavns) som sådan ⁴⁶. Hvorvidt stavnsbåndet havde nogen reel betydning er en anden sag. I praksis synes bønderkarlene at have haft mulighed for at handle om lønnen, ⁴⁷ eller at købe sig fri, hvis de ønskede det ⁴⁸. En vis mobilitet blandt karlene er blevet konstateret for 1600-tallets vedkommende ⁴⁹.

⁴⁰ . Matzen, H., "Forelæsninger over Den Danske Retshistorie. Privatret II.", Kbhv., 1895, pp. 215-17.

⁴¹ . Se f.eks. Jørgensen, P. Johs. *ibid.* p. 468.

⁴² . Skrubbeltrang, Fr., 1960-62, p. 639.

⁴³ . Jørgensen, H., 1940, p. 284, 291.

⁴⁴ . Skrubbeltrang, Fr., "Det danske Landbosamfund 1500-1800", Kbhv. 1978, pp. 175-8; Munck, Th., "The Peasantry and The Early Absolute Monarchy in Denmark 1660-1708", Kbhv. 1979, pp. 177f.

⁴⁵ . Nielsen, A., "Handbuch der Wirtschaftsgeschichte. Dänische Wirtschaftsgeschichte", Jena, 1933, p. 170; Jørgensen, P. Johs., *ibid.* p.478; Krogh, Th., *ibid.* p. 104.

⁴⁶ . Arup, E., "Danmarks Historie", bog I-III, Kbhv., 1932 (1961), p. 367; Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* p. 25, 176.

⁴⁷ . Andersen, B., *ibid.* p. 246, 247.

Det er svært at vide om husbondretten, vornedskab eller andre privilegier fratog tyendet dets personlige myndighed helt eller delvis. Spørgsmålet om de besiddelsesløses personlige og formueretlige stilling diskuteres ikke i litteraturen. Poul Johs. Jørgensen skelner mellem "de fri landboer", som han i det mindste fastslår, havde ret til at opsigte fæste fra år 1400, og "ufri elementer", der stadig kan have været bundet ved eftervirkninger fra trældom⁵⁰. Hvilken grad af personlig myndighed de besiddelsesløse har haft, er det derfor ikke muligt at fastslå. Af kilderne kan det alene konstateres, at tyendet (både mand og kvinde, dreng og pige) efter senmiddelalderen ikke på noget tidspunkt ved lov eller anden retsregel fuldkomment er blevet frataget den personlige myndighed. Det samme gælder formentlig den formueretlige myndighed. Intet taler dog omvendt for, at de ved lov eller anden retsregel er blevet tildelt personlig eller formueretlig myndighed. Alt taler derimod for, at den personlige såvel som den formueretlige myndighed har haft karakter af en naturgroet myndighed - en ikke-ret, som først blev positiveret når den første gang blev begrænset. I 1700-tallet blev tyendet på landet pålagt bindinger, der tilnærmelsesvist, men aldrig fuldstændigt fratog dem retten til at råde over egne arbejdskraft.

Kontrollen med tyendet var overgivet til henholdsvis husbond, herremand (her godsadministrationen) og præst (her stats-administration). Det er først fra 1600-tallet, at en alment formuleret og hovedsageligt statsligt organiseret kontrol af de besiddelsesløse indføres. Det skete i takt med arbejdspligtens udbredelse og skærpeelse. Kontrollen blev besluttet ved almindelig lov og søgt effektueret ved statslig administration (i kombination med godsadministrationen og husbondretten). Den medførte en generel indskrænkning i de besiddelsesløses personlige myndighed.

Stats- og godskontrollen bestod i pastvang og i forskellige former for registrering. I Frd. 16. November 1619 fik tyendet ret, men ikke pligt til - hos sognepræsten - at få udstedt bevis på, at de var fri fra tjeneste og af ægteskabsforpligtigelser. Det er dog først med Frd. af 8. August 1653, at der blev udstedt pastvang. Påbudet gjaldt både for land og for by og omfattede alle på landet, der var uden tjeneste og alle i købstæder og ved færgesteder, der var på rejse⁵¹. Den indenlandske pastvang blev først ophævet ved Frd. af 7. August 1846.

Før ophævelsen blev pastvangen gradvis skærpet⁵². Det skete:

- ved Frd. 15. August 1655, hvorved alle der overskred en sognegrænse blev påbudt at vise pas;
- ved Frd. 12. Maj 1657, hvorved alle der ikke var bosat og ikke gav tiende eller rettighed til kirken, skulle have pas men også skudsmål fra præsten;

⁴⁸. Jørgensen, P. Johs., *ibid.* pp. 476-8; Krogh, Th., *ibid.* p. 58.

⁴⁹. Bang, G., "Kirkebogsstudier", Kbhv., 1906, pp. 13-18; Krogh, Th., *ibid.* p. 58.

⁵⁰. Jørgensen, P. Johs., *ibid.* pp. 207, 473-76.

⁵¹. Andersen, B., *ibid.* p. 247; Krogh, Th., 1987, p. 68.

⁵². Den følgende gennemgang baserer sig på Krogh, Th., *ibid.* pp. 67-70, 105-8.

- ved Frd. 5. December 1670, hvorved alle på Sjælland og Lolland-Falster først kunne modtage skudsmål fra præsten efter at herremænd havde opsagt dem. Samtidig blev præsten pålagt at registrere sognets inderste, mandlige tjenestefolk og løsgængere; ⁵³

- ved Frd. 7. November 1682, hvorved alle bønderkarle og andre besiddelsesløse blev forbudt at rejse ud af landet og alle tjenestekarle skulle have pas fra herremændene, hvis de ville rejse mellem provinserne;

- ved D.L. (2.5.22), hvorved det blev forbudt præster at tage ubekendte til alters uden at de havde skudsmål;

- ved Frd. 19. Februar 1701, hvorved forordningen fra 1670 om vornedskab blev udvidet til ikke bare at omfatte Sjælland og Lolland-Falster, men hele landet, ligesom det blev understreget, at også kvindelige tjenestefolk skulle have skudsmål fra præsten og lovlig afsked fra husbonden ⁵⁴.

Vornedskabet blev opretholdt i tre århundreder, men vistnok aldrig søgt effektueret gennem nogen statslig kontrol eller disciplinering. Øjensynligt omfattede den statslige kontrol i 1500-tallet kun de fattige. En registrering af de værdigt fattige var allerede blevet pålagt først herredsprovsterne (1574) og senere præsterne på landet (1587). Ved fattigforordningen 1708 blev lovligt tiggeri forbudt og ordningen om tiggertegn ophævet. Præsterne blev pålagt, at foretage en selvstændig registrering af de "værdige", ligesom de var blevet det vedrørende sognets inderste, mandlige tjenestefolk og løsgængere i 1670 (se henvisninger ovenfor).

Ambitionen var stor. Den gik ud på, at registrere og kontrollere alle besiddelsesløse for at gennemtvinge den generelle arbejdspligt. Det foregik dog hele tiden på en modsætningsfyldt måde; i konstant modsætning til den frihed tyendet allerede i 1500-tallet havde til at indgå fæste, og i modsætning til de regler om opsigelse og varsel, som lovgivningen indeholdt fra begyndelsen af 1600-tallet ⁵⁵. Regler om opsigelse blev givet 1606, 1608, 1619, 1643 og 1655 ⁵⁶. Danske Lov (3-19-9(-11) gav tyendet ret til frit at forlade deres tjeneste efter lovlig opsigelse; Frd. af 27. December 1701 forbød herremændene (uden for vornedskabets område) "utilbørligt" at holde på sin karl og nægte ham afsked uden at lade ham fæste eller ansætte. I 1770 og 1791 ændres igen regler om opsigelse ⁵⁷.

Modsætningen mellem friheden og begrænsninger på samme blev skærpet i 1700-tallet. Den mandlige del af tyendet på landet blev omtrent frataget retten til at råde over personlige kræfter; stats- og

⁵³. Andersen, B., *ibid.* p. 248 lokaliserer først krav om skudsmål i.f.m. tjenestes ophør til D.L. 1683.

⁵⁴. Steenstrup, J., "Den Danske Kvindes Historie. Fra Holbergs Tid til Vor 1701-1917", Kbhv., 1917, b.1, pp. 159f.; Lading, Aa., "Kvindens Stilling i det Danske Samfund", Kbhv., 1943, p. 45; Hvidtfeldt, J., "Kvindestavnsbaandet i 1750'erne og 1760'erne", in "Festskrift til Erik Arup den 22. November 1946", *ibid.* p. 258; Lauridsen, J.T., *ibid.* p. 86; Krogh, Th., *ibid.* p. 108.

⁵⁵. Andersen, B., *ibid.* p. 247; Krogh, Th., *ibid.* pp. 57-61.

⁵⁶. Frd. af 1. April 1606; Frd. af 23. Juni 1608; Frd. af 16. November 1619; Chr. IV's *reces* af 1643; Frd. af 15. August 1655.

⁵⁷. Frd. af 23. Marts 1770; Frd. af 25. Marts 1791.

godskontrollen blev skærpet; anstaltsarbejde blev den almindelig straf for at væge sig mod arbejdspligt. Både geografisk (stavnsbåndet) og fysisk (anstaltsarbejde) blev de besiddelsesløse indespærret. Det blev kontrolleret om de arbejdede; og de blev fysisk indespærret til arbejde, hvis de ikke gjorde. "Indespærringen" skete i flere tempi og over en ganske lang periode: ⁵⁸

- Ved forordninger af 22. Februar 1701, 27. December 1701 og 30. December 1702 blev godserne pålagt - efter en given fordelingsnøgle - at udpege soldater blandt godsets karle. Landmilittsordningen omfattede alene de udpegede karle og krævede, at karlene skulle være mellem 14 og 35 år og ikke være fæstet til gårds ⁵⁹. Landmilittsen blev ophævet ved Frd. 30. Oktober 1730, men genindført allerede tre år senere sammen med indførelse af stavnsbånd for alle mænd af bondestand mellem 14 og 36. Stavnsbåndet blev skærpet ved Frd. 12. Oktober 1742 og omfattede alle bønderkarle mellem 9 og 42 år. Det blev igen udvidet ved Frd. af 13. April 1764 og kom nu til at gælde alle karle mellem 4 og 40 år ⁶⁰.

- I forbindelse med ordningen om landmilitts blev præsterne pålagt at registrere samtlige personer mellem 14 og 35, der ikke havde fæstet gård ⁶¹. Det samme skete i tilknytning til Frd. af 22. November 1671 om tyendeskatt. Her blev først præsterne og senere også herremændene instrueret om at registre samtlige skattepligtige (heriblandt karle hos ugedagsbønder, kvindeligt tyende, hjemmeboende sønner og døtre) og uarbejdsdygtige ⁶². Reglen blev ophævet ved Frd. 24. December 1760, men straks genindført ved Frd. 23. September 1762 og herefter styrket på flere punkter. Den kom således til at omfatte så godt som alle bosiddende på landet: fæstebønder, hustruer, enker, børn, tyende og andre herunder ikke-arbejdsdygtige.

- Fra missive af 13. August 1576 og til forordningen om politivæsenet på landet af 25. Marts 1791 var den umiddelbare straf for løsgænger anstaltsarbejde. Bestemmelser herom findes i ordrer fra slutningen af 1500-tallet og i forordninger af 16. November 1619, 23. Juli 1634, 31. Januar 1647, 15. August 1655, 12. Maj 1657 og i Danske Lov (3.19). Desuden i recessen fra 1643, i Frd. af 24. September 1708, af 6. Oktober 1731 og af 18. Marts 1778, i Kancellicirkulære af 27. Januar 1838 m.v. ⁶³.

Kontrollen blev m.a.o. skærpet. Den blev mere omfattende; inddrog flere af bondelandets beboere; og involverede såvel den statslige (præsterne) som godsernes administration. I takt med styrkelsen af kontrollen og udbygningen af det administrative apparat - slog den ned på en større del af de uformuende. Enevældens søgte at drive merkantilistisk erhvervspolitik og udnytte landets arbejdskraftressource ved at anvende løsgængere, kriminelle samt løsgående og fattige børn i børne-

⁵⁸. Lauridsen, J.T., *ibid.* p. 92.

⁵⁹. Krogh, Th., *ibid.* p. 104.

⁶⁰. Krogh, Th., *ibid.* pp. 104f.

⁶¹. Frd. 30. December 1702; udvidet Frd. 8. Februar 1724; Krogh, Th., *ibid.* p. 108.

⁶². Krogh, Th., *ibid.* p. 110. Frd. 8. November 1672 pålagde herremændene at foretage en sammenlignelig registrering.

⁶³. Jørgensen, H., 1940, pp. 9, 36, 51, 68f., 270-6, 283, 341f.; samme 1983, pp. 53-71, 82; Olsen, O., *ibid.* pp. 269f; Dahl Hansen, B., *ibid.* p. 30, 35; Krogh, Th., *ibid.* pp. 59-65, 84f., 125-8, 130f.;

og tugthuse, opfostrings-, konvent- og vajsenhuse, i spinde- og fabriksskoler, i fattiggårde og forlag, ved militæranlæg, godsmanufaktur og arbejde på godserne m.v.

Anbringelsen i børne- og tugthuse, opfostringshuse og delvis skolerne skete ved "indskrivning" (her at forstå som tvangsmæssig anbringelse), og for børnenes vedkommende var det udtalte formål at oplære dem i håndværk og manufaktur⁶⁴. Spinde- og friskoler samt opfostringshuse gav den private manufaktur mulighed for at leje arbejdere fra fattigvæsenet⁶⁵. Fattige børn blev af sognene bortliciteret for højeste bud ved offentlige auktioner⁶⁶, eller anbragt i pleje⁶⁷. Børne- og tugthuse producerede til fattigvæsenet, militæret eller til private. Strafarbejdere arbejdede på militære anlæg. Inddrevne løsgængere trælled i godsmanufaktur eller på godset. De delvis arbejdsdygtige arbejdede i fattiggårde og i forlag. Arbejds- og sygestuer udnyttede de hospitalsindlagtes arbejdskraft.

For anstaltsarbejderne var den personlige myndighed delvis eller fuldstændigt ophævet. De var underlagt anstaltsreglementer, der på begrænset eller ubegrænset tid fratog dem personlig myndighed og overlod den til andre. For tyendet var indskrænkningen i den personlige myndighed aldrig absolut. Herremændene havde alene ret til at binde karlene til stavns, så længe de kunne skaffe dem tjeneste, fæste dem eller udpege dem til soldat. Efter reskript 7. December 1742 kunne godsejerne tidsbegrænse hvor længe karle måtte søge arbejde andetsteds og bestemme, hvor de måtte gøre det.

På den ene side var de mandlige tjenestefolk i vidt omfang frataget personlig myndighed. Sammen med alle andre var de underlagt den generelle arbejdspligt og tillige stavnsbundet. De var underlagt husbondret og dermed underordnet husbond efter fæste ligesom det kvindelige tyende. Desuden blev alle besiddelsesløse søgt kontrolleret til sidste person. På den anden side forudsatte fæsteindgåelsen, at tyendet havde ret til at søge arbejde, hvis herremanden ikke kunne skaffe et sådant, og at herremanden havde pligt til at løsgøre karlen, hvis han ikke kunne give vedkommende arbejde.

Præcist i hvilket omfang den mandlige del af tyendet på landet var frataget retsbeskyttelse eller almindelig retsevne i 1600- og 1700-tallet, herunder personlig myndighed, kan ikke fastslås fra de givne kilder. Ligeledes er det ikke muligt at fastslå, i hvilket omfang tyendet i samme periode var i besiddelse af, eller frataget kontraktretlig habilitet og kompetence, eller gjort til ensidigt pligtsubjekt alene med ansvar, men uden ret til ved selvstændig handling at binde sig. Dog kan det konstateres, at tyendets retlige status i takt med "indespærringen" blev stadig mere modsætningsfyldt og uklar.

⁶⁴. Olsen, A., "Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervs politik", in Scandia. Tidskrift för Historisk Forskning, band III, 1930, p. 233; Olsen, O., *ibid.* pp. 265, 273, 306, 346; Jørgensen, H., 1983, pp. 34, 65ff., 74f., 86; Glamann, K. og Oxenbøll, E., "Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott", Kbhv., 1983, p. 100, 105; Dahl Hansen, B., *ibid.* pp. 50, 109-14.

⁶⁵. Jørgensen, H., 1940, p. 79, 94, 252, 276, 285, 351, 355, 361; samme 1983, p. 73; Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* pp. 22-28; Lauridsen, J.T., *ibid.* pp. 89-92.

⁶⁶. Jørgensen, H., 1940, pp. 254ff.

⁶⁷. Jørgensen, H., 1983, p. 74.

1.3.2. Arbejdsreguleringer.

Som sagt er arbejdspligten aldrig formelt blevet ophævet. Siden midten af 1500-tallet og i hvert fald begyndelsen af 1600-tallet har der eksisteret en lovbestemt, arbejdspligt både for mænd og kvinder i by såvel som på land; først for alle uværdige, dernæst for alle løsgængere og endelig (vistnok!) for alle generelt. Definitionen på de værdige og løsgængere ændrede sig hele tiden. Definitionen på de ganske uarbejdsdygtige blev gjort strammere; de delvis uarbejdsdygtige blev pålagt arbejdspligt; de arbejdsføre blev til stadighed pålagt simpel arbejdspligt. Definitionen på løsgængerer ændrede sig også. Først omfattede den alle uden fast tjeneste (1576); dernæst alle som ikke tog arbejde til den tilbudte løn (1619); og endelig alle som hverken tog det arbejde de kunne få eller søgte at få arbejde anvist (1791).

Sondringen mellem tyende og løsgængere betød, at den ret de besiddelsesløse vel tidligere havde haft til at tigge blev fjernet, men også at den frihed tyendet tidligere havde haft til at indgå fæste på de betingelser de kunne få blev begrænset. De blev pålagt at tage arbejde til den løn de blev budt, og påbudt at lade deres arbejdskraft udbyde til salg. Begge dele skete med truslen om, at glide fra gruppen af tjenestefolk over i gruppen af løsgængere, og på samme måde som uværdige tiggere blive hjemfalden til tvangs- eller strafarbejde ⁶⁸. Også tyendet blev således omfattet af arbejdspligten. Det skete allerede fra slutningen af 1500-tallet. Ændringerne fandt først sted gennem en skærpelse af arbejdspligten, siden en gradvis moderering af betingelserne for at efterleve arbejdspligten, og endelig en skærpelse af principalens rettigheder over tyendet efter indgåelse af et arbejdsforhold.

Arbejdspligten pålagde de arbejdsdygtige at knytte sig til herremanden eller husbonden som arbejdskraft. Samtidig blev der udstedt regler for, på hvilke måder eller under hvilke betingelser tilknytningen skulle ske. Husbondretten pålagde tyendet at underlægge sig husbonden både som arbejdskraft og som del af hans hus. Samtidig blev der udstedt regler for, under hvilke betingelser underlæggelsen skulle ske. På den baggrund kan det påstås, at regelgivningen om tyende ændrede sig fra hovedsageligt at beordre arbejdspligt til i stigende grad at normere tilknytnings- og ledelsesformer. Lovgivningen ændrede sig fra en ydre, til især en indre regulering; eller fra overvejende at sætte regler for arbejdspligt (herunder stavnsbindinger), til overvejende at sætte regler for arbejdet og hvordan det skulle udføres. Den pålagde samtidig husbonden at disciplinere tyendet til arbejde, på samme måde som stat og gods skulle disciplinere tiggere og løsgængere.

Tilknytningsformer dukker først op i lovgivningen fra den tidlige begyndelse af 1600-tallet og ledelsesformer først fra slutningen af 1700-tallet. I 1500-tallet kan der have eksisteret en naturgroet frihed for tyendet til at tage arbejde på de betingelser de selv kunne opnå ⁶⁹. De første eksempler på regler for tilknytning findes i Christian II's gejstlige og verdslige love 1521. Her blev der ikke alene fastsat maksimumstariffer for karle, men også givet forbud mod at ansætte til uge- og dagløn; undtaget herfra var murere, tømrere, andre håndværkere samt fiskere ⁷⁰. Disse regler blev vistnok

⁶⁸. Andersen, B., *ibid.* p. 247, 249, 250, 260; Dübeck, I., *ibid.* pp. 171f.; Krogh, Th., *ibid.* pp. 57-61.

⁶⁹. *Ibid.* p. 59.

⁷⁰. Krogh, Th., *ibid.* p. 58, der også henviser til lignende bestemmelser i Chr. II's privilegier for købstæder på Sjælland m.v.

ophævet ved Chr. II's fald 1523 og lignende regler dukker først op igen fra begyndelsen af 1600-tallet. En første regulering af tilknytningen på landet skete med Frd. af 1. April 1606 for Jylland og af 23. Juni 1608 for Sjælland, Fyn og Skåne. Her blev der normeret maksimumslønninger, givet regler for opsigelse og befalet forbud mod dagløn ⁷¹. Forbudet er særlig vigtigt. Det eksisterede fra begyndelsen af 1600-tallet, til begyndelsen af 1800-tallet og normerede grænsen mellem tyende og løsgænger. Grænsen gik mellem fast tjeneste, som i de verdslige og gejstlige regler 1521 blev sat til arbejde i hele år, men 1606/1608 ændret til arbejde i hele eller halve år. Reglen om fast tjeneste (der var ensbetydende med arbejde i hele eller halve år) blev vistnok opretholdt indtil 1800-tallet, hvor den i egenskab af grænse mellem det lovlige tyendearbejde og det ulovlige løsgænger blev ophævet i takt med forbudet mod dagleje.

Regler om dagleje blev også ændret. Først synes der ikke at have eksisteret noget forbud mod dagløn overhovedet. Dernæst kom det første egentlige forbud som sagt 1606. Det gjaldt alene for ugifte karle og alene for en periode på fire år. Forbudet blev gentaget i Frd. af 16. November 1619 for de påfølgende seks år. Forbudet gjaldt for ugifte karle og for inderste, der boede på en gårdfæsters grund eller landsbyens fællesjord og udelukkende svarede leje til bonden og ikke til herremanden ⁷². Undtaget var fiskere, gårdmænd, gifte husmænd og inderste, der svarede leje til herremanden. Bestemmelserne blev gentagne gange specificeret i 1700-tallet ⁷³, både for bondestanden bredt ⁷⁴, for ugifte kvinder ⁷⁵, samt for tyende og ikke-formuende, der opholdt sig i byerne ⁷⁶.

Forordningen 1619 blev gentaget i 1643; dog med undtagelse af regler imod dagløn. Disse blev igen indført i Frd. af 15. August 1655 og videreført i D.L. (3.19.4 og 5). Undtaget fra forbudet blev de såkaldte tærskere, der nu ligesom fiskere, gårdmænd m.v. måtte arbejde for dagløn ⁷⁷. Både 1655 og 1683 blev forbudet gjort uden tidsbegrænsning og fra 1655 eksisterede således et tidsbegrænset forbud mod dagleje. Dette forbud blev forbundet med et påbud om pengeløn og forbud mod naturalløn (lønnesæd) ved Frd. Af 19. Februar 1701.

Iflg. politiforordningen af 25. Marts 1791 skulle enhver af bondestanden, der ikke var fæstet, søge fast tjeneste. En række nye undtagelser blev dog tilføjet i forhold til D.L. Nu var også soldater, der var hjemsendt mellem skiftetider undtaget fra forbudet mod dagleje. Ligeså var det tilladt fremmede eller indfødte, at søge dagleje ved tærskning, jordarbejde, høstning m.v. ⁷⁸. Det var nu så godt som

⁷¹. Andersen, B., *ibid.* pp. 246f. Krogh, Th., *ibid.*

⁷². *ibid.* p. 60.

⁷³. *Ibid.* p. 60; Nielsen, A., *ibid.* pp. 151f.

⁷⁴. Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* pp. 183-85, 254-63.

⁷⁵. Dübeck, I., 1978, pp. 171-73.

⁷⁶. Nielsen, A., *ibid.* 1. halvbind., Kbhv., p. 152; Dübeck, I., 1978, pp. 170f.; og samme, "Arbejdsretten i støbeskeen", Århus, 1979, p. 10.

⁷⁷. Skrubbeltrang, Fr., "Husmand og Inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800", Kbhv., 1940 (1974), p. 170.

⁷⁸. Krogh, Th., *ibid.* p. 148; Nielsen, A., *ibid.* p. 151.

frit for en bonde at ansætte en karl, eller en karl at lade sig ansætte på dagleje eller i fast tjeneste. Det egentlige skæringspunkt var vel Reskript af 27. December 1815. Her blev det for lejlighedsarbejdere muligt at opnå bevis hos politiet for, at de ikke var løsgående ⁷⁹. Udviklingen fortsatte med plakat af 16. December 1840, hvorefter ugifte karle over 28 år måtte begynde at ernære sig ved dagleje og akkord, hvorimod piger var pålagt at tage fast plads som tyende indtil de blev gift. Først 1854 (ved Tyendeloven af 10. Maj) blev bønderpiger så småt fritaget fra at tage fast plads som tyende indtil de blev gift ⁸⁰.

Hverken i byerne eller på landet blev forbudet mod dagleje dog ophævet ved nogen almindelig regel. Ophævelsen skete over tid og i takt med, at dagleje blev accepteret som formelt ansættelsesforhold og som sådan løsgjort fra bestemmelser vedrørende løsgængeri. I en kommentar til plakat af 6. September 1828 meddelte Kancelliet 13. September 1828 (i Colligaltidende), at tyendelovgivningen ikke kunne anvendes på dagleje, ligesom det i plakaten blev meddelt, at sager angående dagleje og andre former for arbejdsoverenskomst skulle behandles af politiretten på samme måde som tyendesager ⁸¹. Dagleje blev tilladt ved Tyendeloven 1854.

Efter 1854 synes lovgivningen om tyende endelig at blive adskilt fra regler om dagleje og andre arbejdsoverenskomster, og grænsen mellem fast tjeneste og løsgængeri gjort flydende. Den gradvise ophævelse af forbudet mod dagleje betød dog ikke nogen hovedsagelig frihed til at lade sig ansætte eller til at lade være. Politiforordningen af 1791 opretholdt tjenestetvang, dog med omfattende undtagelsesbestemmelser ⁸². Således kunne lejlighedsarbejdere hos politiet skaffe sig bevis på, at de ikke var løsgængere, men ansat i eller aktivt på udsigt efter tjeneste.

De øvrige tilknytningsformer ændrede sig også:

- Maksimumslønninger for karle blev normeret 1521, men først egentlig fra 1606/1608. De blev gentaget 1619, 1643, 1655, 1683, 1701 og vistnok ophævet 1791 ⁸³.

- Regler om opsigelse findes fra 1606/1608 ⁸⁴. Opsigelse skulle her varsles seks uger før skiftedag. I 1619 blev bestemmelsen ændret til otte uger. I 1770 ⁸⁵ blev det bestemt, at skifte kunne finde sted én gang om året, og 1791 at det kunne finde sted to gange om året ⁸⁶.

⁷⁹. Dübeck, I., 1979, pp. 10f.

⁸⁰. Nielsen, A., *ibid.* p. 151.

⁸¹. Krogh, Th., *ibid.* p. 151.

⁸². Krogh, Th., *ibid.* p. 1848.

⁸³. Andersen, B., *ibid.* pp. 246f.; Krogh, Th., *ibid.* pp. 58-61, 149.

⁸⁴. Andersen, B., *ibid.* p. 247.

⁸⁵. Ved Frd. af 23. Marts 1770.

⁸⁶. *Ibid.* pp. 59, 60, 146f., 149.

- Regler om lønnesædforbud blev indført ved Frd. af 19. Februar 1701, og forbød husbonden at betale med såkorn og karle at få del i hans mark. Lønnesæd var i 1619 og 1655 accepteret inden for bestemte grænser, ligesom det lå til grund for en særlig beskatning indført ved skattebrev af 28. September 1626. Forbudet blev gentaget i Frd. af 1. Juli 1746, Frd. af 23. Marts 1770 og Frd. af 25. Marts 1791 ⁸⁷.

Samtidig med forbudet mod lønnesæd og tyendets voksende aftalefrihed søgte lovgivningen at sondre mellem bonde og tyende - ligesom den tidligere havde sondret mellem tyende og løsgænger og uarbejdsdygtig. Brugsretten til jord blev den afgørende skillelinie. Forordningen af 1701 forbød således karle at modtage såkorn som løn og at få lån til bonden udbetalt på samme vis ⁸⁸. Den forbød desuden karlen at så kornen på bondens mark og at dele avlen med ham. Den forbød m.a.o., at karlen kunne få nytteret til en del af den jord bonden havde fæstet og gjorde således forskellen mellem bonde og tyende afhængig af jordbrugsretten, men bestemte også, at tilknytningen mellem dem skulle ske ved løn og ikke ved lønnesæd.

Den lovbestemte regulering af tilknytningen mellem bonde og tyende betød, at der over tid blev etableret muligheder for lønftaler mellem den individuelle karl og bonden. Gunnar Olsen har beskrevet, hvorledes karlene i midten af 1700-tallet havde en betydelig frihed til at vandre mellem godser og fra by til land, og hvorledes lønfastsættelsen allerede fra begyndelsen af 1700-tallet blev afhængig af karlenes kvalifikationer, økonomiske konjunkturer samt udbud og efterspørgsel efter arbejdskraft ⁸⁹. På den måde indgik de første tilknytnings- og ledelsesformer i forsøget på at disciplinere de besiddelsesløse til arbejde. Det blev kontrolleret, at de besiddelsesløse tog fast tjeneste; at de ikke blev honoreret ud over maksimumsreglerne; at de ikke modtog lønnesæd; at de fulgte regler for opsigelse; at de ikke udeblev fra tjeneste; og at de skiftede arbejde som påbudt. Det blev det forbundet med bødestraf, at overtræde påbud om maksimumslønninger (ved gentagelse var straffen tvangsarbejde, Frd. 16. November 1619); at modtage lønnesæd; at forlade tjeneste uden opsigelse; at arbejde i dagleje; at skifte tjeneste uden for skiftedage; etc. ⁹⁰. Regler om maksimumsløn blev vistnok ophævet 1791. Det gjorde straffen for at udeblive fra tjeneste og for at skifte tjeneste i fæsteperioden ikke. Den blev derimod skærpet til tugthusanbringelse og udeblevne kunne bringes tilbage i tjeneste med statslig tvang. Lønnesædforbudet og de andre forbud/påbud blev videreført efter landboreformerne.

Ændringerne i lovgivningen fra overvejende at sætte regler for arbejdspligt til i stigende grad også at sætte regler for arbejdsindgåelse blev yderligere understreget fra slutningen af 1700-tallet. Herefter indeholdt lovgivningen en stedse mere omfattende normering af ledelsesformerne. Husbondretten pålagde tyendet at underlægge sig husbond; at være ham lydige og hørige og ikke gøre sig skyldige i opsætsighed ⁹¹. Det er dog først fra slutningen af 1700-tallet at forholdet mellem

⁸⁷. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* p. 233, 236, 369; og samme 1960-62, *ibid.* p. 638; Olsen, G., "Stavnsbåndet og tjenestekarlene", in *Jyske Samlinger*, ny rk., 1. bd., 1 hf., 1950, pp. 204ff.; Krogh, Th., *ibid.* p. 103, 130, 146, 152.

⁸⁸. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* p. 171, 173, 233.

⁸⁹ 89. Olsen, G., "Stavnsbåndet og tjenestekarlene", in *Jyske Samlinger*, n.rk., 1. bd., 1hf., 1950, pp. 201, 203, 206, 214, 216, 217f.

⁹⁰. Olsen, O., *ibid.* p. 303; Andersen, B., *ibid.* p. 247; Krogh, Th., *ibid.* pp. 61ff, 103ff., 146-49.

⁹¹. Se f.eks. Frd. 15. August 1655, hvis bestemmelser om opsætsighed m.v. menes bortfaldet med Danske Lov; Jørgensen, H., 1940, p. 284, 291; Krogh, Th., *ibid.* p. 62f.

principal og underordnet blev søgt reguleret. Den gradvise ophævelse af restriktioner lagt på bønderkarlenes bevægelsesfrihed og udvandingen af grænsen mellem dagleje og fast tjeneste foregik parallelt med, at der blev sat regler for, hvilke rettigheder og hvilke pligter principal henholdsvis underordnede havde efter fæsteindgåelse. Både kontrollen og disciplineringen gik fra at være ekstensiv til også at være intensiv; fra en ydre kontrol af arbejdspligtens overholdelse til derudover en indre kontrol af tilknytning og ledelse.

De første ledelsesformer gennemses med Frd. af 25. Marts 1791 om politikvæsen på landet, hvis hovedformål blev angivet til at være håndhævelse af husbondens myndighed. Husbondens ret til lydighed og hørighed blev gentaget. Hans ret til korporlig revselse blev dog indskrænket. Han måtte ikke mere revse gårdfæstere og deres hustruer; kun anbragte børn, tyende, husmænd og vistnok daglejere. Som noget nyt blev husbond tildelt kompetence til at sanktionere mildere brud på lydighedspligten. Tidligere havde han vel haft en retsudøvende myndighed til ved brud på lydighedspligten at anbringe kvinder og børn af husstanden i børne- eller tugthus ⁹². Nu fik han myndighed til - uden rettens mellemkomst - at ikende tyendet dagbøder. En lignende delegation af sanktionsmyndighed fandt sted med Frd. af 14. December 1810. Sognekommisionerne fik myndighed til at straffe fattige, der var anvist arbejde eller "indskrevet" på fattiggårde. De indskrevne måtte ikke være overhørige, trodsige, uforligelige eller modvillige til arbejde. De måtte heller ikke forfalde til drukkenskab, eller til skødesløs omgang med materialer eller redskaber etc. Straffen strakte sig fra udgangsforbud til indespærring ⁹³. "Åbenbar opsætssighed" skulle det offentlige retsapparat tage sig af. Strafframmen var fængsel, tugt- eller forbedringshus.

Kombinationen af principal- og statskontrol blev indført samtidig med, at tyendet for første gang blev tildelt en række rettigheder. Tjenestefolk fik ret til ikke at blive fornærmet af husbond; til "god og billig" behandling; og til at blive plejet ved sygdom frem til skiftedag. De fik ret til, at husbond bekostede helbredelse for arbejdsskader og ret til, at få udbetalt løn på angivne tidspunkter ⁹⁴. Frd. af 25. Marts 1791 om orden ved hoveriarbejde indeholdt regler for mødepligt og minimumskrav til arbejdets udførelse, m.m.

Ændringerne i løsgængernes retlige status udviser altså tre forløb:

- Arbejdspligten blev udvidet. Uværdige tiggere blev gjort til "løs" arbejdskraft og alle uden arbejde til løsgængere. Arbejdspligten blev også skærpet. Tyendet skulle tage arbejde til tilbudt løn og søge arbejde anvist, hvis der ikke var arbejde at få.
- Kontrollen blev udvidet. Alle besiddelsesløse, uarbejdsdygtige, bønder og husfæstere blev registreret. Kontrollen blev også gjort mere detaljeret. Den kom til at omfatte hvorvidt den underordnede knyttede sig til principalen og om han underordnede sig dennes autoritet.
- Disciplineringen blev skærpet. Alle mandlige tjenestefolk på landet blev indespærret på godset. Fattige, børn og gamle, tiggere og løse, syge og kriminelle blev indespærret på arbejdsanstalter.

⁹². Olsen, O., *ibid.* p. 288.

⁹³. Jørgensen, H., *ibid.* p. 47, 188; Krogh, Th., *ibid.* pp. 145f.

⁹⁴. Skrubbeltang, Fr., *ibid.* p. 637, 638, 640; Andersen, B., *ibid.* p. 250; Krogh, Th., *ibid.* pp. 149-51.

Med andre ord: arbejdet blev ikke alene en pligt, men også et gode for godsejere og husbonde. "Indespærringen" gjorde de besiddelsesløses arbejdskraft til et økonomisk gode som husbonden frit kunne udnytte for sit fæste; herremanden for sit gods, arbejdsanstalterne for deres drift; og kongen for sin manufakturpolitik. Dette forløb er dog betinget af flere forhold. For det første at de besiddelsesløse "oprindeligt" havde en naturgroet frihed til at arbejde eller lade være. For det andet at vi ved hvilke friheder de fik i "fremtiden". Kun på den baggrund kan de dagældende begrænsninger anskues som begrænsninger og kun på den baggrund kan forløbet anskues både negativt og positivt. Det kan ses som et forløb, hvorigennem begrænsninger blev lagt på en naturgroet frihed, hvorved alle tjenestefolk, men særligt de mandlige karle på landet, blev frataget vigtige aspekter af deres oprindelige personlige myndighed (om kvinderne se senere). Den kan også ses positivt som det forløb, hvorved tyendet blev gjort til objekt for retlig normering og gennem de pålagte begrænsninger blev anerkendt som havende en personlig myndighed, der blev udvidet gennem fjernelse af begrænsninger.

1.4. Køn.

Foruden formuestand og arbejdsduelighed har kønnet været et afgørende kriterium for evnen til at bære normalsubjektivitet. I århundreder har kønnet sammen med formue tilstand og arbejdsduelighed udgjort den væsentligste begrænsning på den personlige myndighed. Det gjaldt særligt i 1700- og 1800-tallet, hvor især kønsværgemålet satte grænser for kvinders personlige myndighed og formueretlige evner.

På flere måder er kønnets retshistorie særlig. Også i forhold til de besiddelsesløse. Hvis man var uden formue var det ligegyldigt om "man" var mand eller kvinde. Var man del af stand eller af rang var det derimod ikke. For den besiddelsesløse var kønnet ligegyldigt; for den der var født ind i rang eller stand var kønnet afgørende. Lovgivningen skelnede (som hovedregel) ikke mellem den fattige mand og kvinde; det gjorde den derimod (som hovedregel) mellem mand og kvinde inden for stand. Her havde manden rettigheder som kvinden ikke havde. Kønsværgemålet gjorde kvinden afhængig af værgens varetægt, men gjorde også, at hun ikke blev sat i gruppe med de besiddelsesløse. Selvom kvinden aldrig fuldstændigt var uden personlig myndighed og formueretlige evner, så var hun heller ikke fuldt ud privilegeret, men begrænset af værgemålets rækkevidde. Jeg har derfor valgt at placere kønnets arkæologi på grænsen mellem beskrivelsen af de besiddelsesløse og de privilegerede. Privilegiegrænsen - grænsen mellem de som tilnærmelsesvist var uden myndighed og de som tilnærmelsesvist havde en sådan - går tværs gennem den retlige normering af kvindens myndighed og retlige evner. Kvinder kunne være besiddelsesløse og underlagt arbejdspligt. De kunne også være af rang og stand og frataget myndighed og evne, men alligevel "beskyttet" af værgemålet mod pligten til arbejde.

Kønsværgemålet kan vistnok føres tilbage til midten af 1500-tallet og bliver vel først fuldt ophævet fra 1950'erne. Værgemålet bestod i husbondens (ægtemandens, slægtens, frænders eller familiemedlemmers) myndighed på vegne af den gifte hustru, enke eller den ugifte kvinde. Særligt i 1800-tallet var det en udbredt opfattelse, at kvinden var underlagt livslangt kønsværgemål. I retshistorien er det blevet påstået, at værgemålet satte begrænsninger på den frihed kvinder i middelalderen og senmiddelalderen synes at have haft til at arbejde på de betingelser de kunne

opnå. Kønnen opstod gennem en almindelig eller gradvis ophævelse af en (muligvis!) allerede etableret - dvs. naturgroet - institution: kønsfriheden ⁹⁵.

Kønnetts retshistorie er lang. I det følgende beskrives kun et udsnit; hverken middelalder eller senmiddelalder inddrages. Vægten lægges på enevoldsperioden og igen særligt på 1700- og 1800-tallet. I retshistorien behandles spørgsmålet om kønnets betydning for kvindens retlige status sjældent ⁹⁶. Inger Dübeck er den første, der har gjort det systematisk. I en disputats fra 1978 beskriver hun bykvindens formue- og næringsretlige status fra senmiddelalder til 1800-tallet. Kvinden på landet er ikke omfattet ⁹⁷. Faghistorien er tavs om kvindens retlige status. Kun Johannes Steenstrup ⁹⁸ og Aagot Lading ⁹⁹ beskæftiger sig med kønnets retshistorie. I kvindeteorien er kønnets betydning for reguleringen af næring og arbejde ikke belyst. Det er det derimod i social- og håndværkerhistorien såvel som i by- og landbohistorien. Den historiske interesse for kvindens erhvervsretlige status er alligevel i bedste fald kursorisk ¹⁰⁰. Kønnets retshistorie er dog interessant

⁹⁵. Såvel i retsteorien som i retshistorien hersker der forvirring om, hvordan at tidsfæste det tab af rettigheder, som de fleste dog er enige om, kvinden har lidt i tiden fra middelalder og til og med det meste af 1800-tallet. N. Damsholt mener, at kvinden allerede i slutningen af 1100-tallet tabte sin retlige selvstændighed, se in Carlé, B. et al., "Aspects of Female Existence. Proceedings from the St. Gertrud Symposium "Women in the Middle Ages", Kbhv. 1980. Aa. Lading, *ibid.* p. 14 tidsfæster tabet til tiden efter reformationen og enevældens indførelse, mens S. Juul, *ibid.* p. 247, 292 mener, at de skelsættende begivenheder i kvindens familieretlige situation indtræder ved det 16. århundrede. Det samme gør vel H. Chr. Johansen, *ibid.* p. 166 når han mener, at Danske Lov gjorde kvinder umyndige og - med visse modifikationer - underlagde dem livslangt værgemål. Ligeså gør vel O. Fenger, *ibid.* når han fastslår, at både mand og kvinde frem til Chr. IV's tid havde almindelig habilitet og en kompetence begrænset af slægtsinteresser. I. Dübeck er mere præcis når hun søger at påvise, at den gængse opfattelse af, at kvindens retsstilling i løbet af det 16. århundrede udviklede sig i negativ retning, bør og kan modificeres (*ibid.* p. 45, 100ff.). Gennem at beskrive kongemagtens bevillingspraksis indtil slutningen af 1800-tallet påviser hun, at kvindens erhvervsretlige stilling særligt blev forværret i 1800-tallet.

⁹⁶. Se Matzen, H., "Forelæsninger over den danske Retshistorie. Privatret. I. Personret. Familieret. Arveret", Kbhv., 1895, pp. 28-42; se Jørgensen, P. Johs, "Dansk Retshistorie. Retskildernes og forfatningsrettens historie indtil sidste halvdel af det 17. aarhundrede", 5. Oplag, Kbhv., 1971, for hvem spørgsmålet ikke rejser sig; se også Juul, S., "Fællig og Hovedlod. Studier over formueforholdet mellem ægtefæller i tiden før Chr. V's Danske Lov", Kbhv., 1940, for hvem spørgsmålet alene rejser sig i.f.m. ægtefællers formueforhold og særligt i perioden før 1683, se dog pp. 292ff.; se samme, "Grundrids af den Romerske Formueret", Kbhv., 1944, pp. 135f.; og se endelig Rikheim, E., "Umyndiges Rettshandler", Oslo, 1935, pp. 15-25, 55-70, 71-87, 88-101.

⁹⁷. Dübeck, I., "Køberkoner og konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske retsstilling", Kbhv., 1978, p. 19. Se også Ole Fengers anmeldelse af disputatsen, in *Historisk Tidsskrift*, Bd. 80, hft. 1, 1980, p. 152.

⁹⁸. Steenstrup, J., "Den danske kvindes historie. Fra Holbergs tid til vor 1701-1917", første bind, Kbhv., 1917, pp. 37-41, 159-176; og *ibid.* andet bind, pp. 121-128, 163-168; og samme "Nogle Strejflys over Christian IV's Tidsalder særligt med Hensyn til Kvindens Stilling", in *Historisk Tidsskrift*, bind 10, I, pp. 15-?.

⁹⁹. Lading, Aa., "Kvindens stilling i det danske samfund", Kbhv., 1943, pp. 14-22, 32-48.

¹⁰⁰. Se i socialhistorien Johansen, H. Chr., "En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870", *Dansk Socialhistorie*, bd. 4, 2. oplag, Kbhv., 1979, pp. 166-8; se i håndværkerhistorien, Degn, O. og Dübeck, I., "Håndværkets kulturhistorie. Perioden 1550-1700", bind 2, Kbhv., 1983, pp. 132f., 223-234; se i byhistorien, Johansen, H. Chr., "Næring og bystyre Odense 1700-1789", Odense, 1983, pp. 191f.; også landbohistorien indeholder kun få gennemgange af det kønsretlige aspekt ved arbejdsforholdet; se f.eks. Hvidtfeldt, J., "Kvindestavns-båndet i 1750'erne og 1760'erne", in "Festskrift til Erik Arup. Den 22. November 1946", Kbhv., 1946, pp. 250-265.

fordi det gennem århundreder har udgjort en af de væsentligste barrierer for normalsubjektivitetens almengørelse. Hverken alder, stand, eller familiemæssig status har som kønnet sat grænser for den formue- eller arbejdsretlige adkomst.

- *Alderen* har i visse sammenhænge været af betydning for mandens versus kvindens person- og formueretlige stilling. Således har manden siden Danske Lov 1683 været regnet for personlig myndig når han havde forladt fædre hjemmet, eller ikke længere levede i fællig med faderen ¹⁰¹, hvorimod spørgsmålet om kvindens disposition over egen arbejdsevne synes at have været ulovbestemt og i retsteorien omdiskuteret ¹⁰². Såvel Bache som Rikheim fastslår, at flere forhold taler for, at den ugifte kvinde - efter D.L. - er blevet betragtet som personligt myndig, i hvert fald efter det 18. år og muligvis også efter skelsår (15 år) ¹⁰³. Gifte kvinder samt enker har

¹⁰¹. Se D.L. 3-17-38; se også Bache, N.H., *ibid.* pp. 66ff.; Rikheim, E., *ibid.* pp. 55ff.

¹⁰². Bache, N.H., *ibid.* p. 79; Scheel, A.W., "Personretten fremstillet efter den danske Lovgivning", Kbhv., 1876, p. 104, se dog også samme p. 106.

¹⁰³. Se også Scheel, A.W., *ibid.* p. 107.

været det uden hensyn til alder ¹⁰⁴.

I forbindelse med den formueretlige myndighed har aldersforskelle også gjort sig gældende - dog bestemt af den familiemæssige status (se nedenfor). Desuden synes det givet at kvinden tidligere end manden kunne indgå ægteskab; hvorimod manden var den eneste, der havde ret til (efter det 18. år) at forlade hjemmet eller unddrage sig værgemål uden faders eller værges samtykke ¹⁰⁵.

Først med fjernelse af kønsbegrundede begrænsninger på formue- og arbejdsretlig myndighed blev alder et afgørende kriterium. Det skete fra slutningen af 1800-tallet. Dog påbød allerede Frd. af 23. April 1817 og kancelliplakat af 14. April 1820, at kun fuldmyndige kunne opnå borgerskab til handel og håndværk. Senere blev der ved lov af 29. December 1857 givet enhver fuldmyndig (mand som kvinde) adgang til at erhverve borgerskab.

- *Stand* eller tilhørsforholdet til en bestemt rang har heller ikke som hovedregel haft nogen indflydelse på kønnes myndighedsretlige status. I Danmark - i modsætning til Frankrig ¹⁰⁶ - har der ikke siden udgangen af middelalderen eksisteret forskellige myndighedsaldrer alt efter standsplacering. Måske heller ikke før ¹⁰⁷. Den privilegerede stands rettigheder overgik til alle ægte børn uanset køn ¹⁰⁸. Ej heller synes det at have gjort nogen forskel, hvilken stand man tilhørte i spørgsmålet om husbondens eller faderens rettigheder eller forpligtigelser overfor eller på vegne af hustru eller datter. Derimod hersker der ikke tvivl om, at adelige ugifte kvinder (adelige jomfruer) har haft - eller ved bevilling er blevet - tildelt særlige formueretlige beføjelser ¹⁰⁹. Også gejstlige enker oppebar særlige næringsretlige privilegier ¹¹⁰. Ligeså kunne enker efter mænd, der besad borgerskab eller var indskrevet i laug, videreføre privilegier under særlige vilkår (se nedenfor); ligesom enker efter fæstebønder kunne videreføre fæstet og råde over hele eller dele af gården efter bondens død ¹¹¹.

- *Familieretlige* forhold har spillet en betydelig rolle, men ikke som hovedregel. Der er blevet skelnet mellem drenge underlagt eller ikke underlagt faderens værgemål, ligesom mellem ugifte og gifte kvinder samt enker (og herunder forladede, separerede eller skilte kvinder).

Ugifte kvinder har siddet inde med dispositionsret over egen person fra det 18. år, mens gifte kvinder og enker har haft den uanset alder. Før lov af 29. December 1857 og lov af 7. April 1899

¹⁰⁴. Bache, N.H., *ibid.* 78ff.; Rikheim, E., *ibid.* I. Dübeck støtter vel dette, *ibid.* p. 173, note 100; se også Scheel, A.W., *ibid.* p. 106.

¹⁰⁵. D.L. 3-17-38; Dübeck, I., *ibid.* p. 45, 55; Scheel, A.W., *ibid.* p. 105.

¹⁰⁶. Dübeck, I., *ibid.* p. 58.

¹⁰⁷. Dübeck, I., *ibid.* p. 260.

¹⁰⁸. Scheel, A.W., *ibid.* p. 46.

¹⁰⁹. Dübeck, I., *ibid.* p. 89, 137ff., 234ff., 244ff., 260, 616; Juul, S., *ibid.* pp. 293-97.

¹¹⁰. Dübeck, I., *ibid.* pp. 351f.; Degn, O., Dübeck, I., *ibid.* p. 226.

¹¹¹. Skrubbeltrang, Fr., "Fæstegården som forsørger. Aftægt og anden forsyng i det 18. århundrede", in *Jyske Samlinger*, ny rk. V, 1959-61, pp. 252f.

har der hersket usikkerhed om kvindens generelle formueretlige stilling. Usikkerheden er kommet til orde i retsteorien såvel som i retshistorien. Således fastslår B. Dahl Hansen ¹¹², at ugifte kvinder kun undtagelsesvist kunne fæste gård eller hus på landet. Med loven 1857 fik ugifte kvinder over 18 år myndighed som mindreårig, dvs. under kurator (først ophævet ved lov af 30. Juni 1922), mens de efter det 25. år fik fuldmyndighed ¹¹³. Ved 1899 loven fik den gifte kvinde myndighed (under kurator efter det 18. år og fuldmyndighed efter det 25. år). Enker har siden Danske Lov været regnet som myndige uanset alder ¹¹⁴.

- *Kønnet* har derimod udgjort en hovedregel. Det har sat grænser for den formue- og arbejdsretlige kompetence og habilitet og for den næringsretlige adkomst til selvstændig erhvervsvirksomhed. I købstæderne kunne kvinderne ikke få håndværkeruddannelse; de kunne ikke erhverve almindeligt borgerskab; de kunne heller ikke blive optaget i laug eller opnå status af frimester. De havde normalt ikke ret til at drive egentlig næring, men tilhørte stand og rang efter fødsel eller giftermål ¹¹⁵. Kvinder kunne dog opnå "en slags borgerskab", f.eks. på småhandel. Ligeså kunne de blive optaget i laug, dog kun som såkaldte laugssøstre, dvs. som hustru til næringsdrivende mand. De kunne også opnå status af en slags "frimester" og blive tildelt kongeligt privilegium, opnå laugstilladelse eller blive tildelt særlig tilladelse fra bystyret til at drive næring ¹¹⁶.

For enker af privilegerede, af borgere, af laugsindskrævnere eller af fæstebønder eksisterede særligt begunstigende regler. Enker kunne videreføre en næringsstilladelse; opretholde et borgerskab; og bære laugsmedlemsskab; dog med en række principielle begrænsninger ¹¹⁷. Enker efter fæstebønder kunne ifølge D.L. (3-13-4) råde over hele eller dele af gården efter fæstebondens død ¹¹⁸. Først ved Næringsloven 29. December 1857 blev der givet kvinder i al almindelighed (ugifte- og gifte, enker og forladte, fraskilte og separerede) adgang til på lige fod med mænd at drive næring, ligesom al næring til typiske kvindeerhverv blev givet fri. Hermed ophævedes ikke alene nogle af de kønsbegrundede begrænsninger på næringsretten, men også nogle af de familiemæssige.

¹¹². Dahl Hansen, B., "Betler eller almisselem. Studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802", Odense, 1984, p. 87.

¹¹³. Dübeck, I., *ibid.* p. 43 tildeler alene hustruen myndighed efter det 25. år; Steenstrup, J., *ibid.* pp. 121f., skelner derimod ikke mellem myndighed og fuldmyndighed, men tildeler hende fuldmyndighed.

¹¹⁴. Dübeck, I., *ibid.* p. 57; Bache, N.H., *ibid.* p. 83; se også Rikheim, E., *ibid.* p. 18. Spørgsmålet om enkens fuldmyndighed kan ikke afgøres ud fra de nævnte kilder, se dog Bache, N.H., *ibid.* p. 83 i delvis modsigelse til p. 63; se også Steenstrup, J., *ibid.* p. 121, der taler om, at enken "altid var fuldmyndig"; se endelig Rikheim, E., *ibid.* p. 18, der fastslår at enker i Norge 1863 fik fuldmyndighed uanset alder.

¹¹⁵. Müller, O., "Om Laugsvæsen og Bevillinger til Næringsbrug efter den danske Lovgivning. En juridisk haandbog", Kbhv., 1840, p. 7, 10; Dübeck, I., *ibid.* pp. 281, 303-06; 334ff., 337ff., 397ff., Degn, O. og Dübeck, I., *ibid.* pp. 132-3, 224-5.

¹¹⁶. Degn, O. og Dübeck, I., *ibid.* p. 132f., 224ff.; Dübeck, I., *ibid.* pp. 303ff., 334, 337ff., 352ff., 394ff., 397ff.

¹¹⁷. Müller, O., *ibid.* pp. 224f.; Dübeck, I., *ibid.* p. 306, 334ff., 375, 395ff., 401ff., 434f.; Fenger, O., 1980, p. 156f.; Lading, Aa., *ibid.* p. 42; Steenstrup, J., *ibid.* p. 168; Degn, O. og samme Dübeck, I., 1983, p. 132, 206;

¹¹⁸. Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* pp. 252f.

Selvom det som hovedregel ikke var tilladt, at byernes kvinder ernærede sig ved selvstændig erhvervsvirksomhed, og at kvinderne på landet fæstede gård eller hus, var besiddelsesløse og ugifte kvinder alligevel pålagt arbejdspligt. En sådan havde eksisteret siden 1500-tallet ¹¹⁹. Ugifte kvinder, der var ledige, var ligeledes pålagt at søge tjeneste ¹²⁰.

Siden Danske Lov ¹²¹ havde tyende ret til frit at forlade deres tjeneste efter lovlig opsigelse. Ligesom mændene blev kvinderne pålagt restriktioner i deres bevægelsesfrihed: fra 1670 skulle kvindeligt tyende på landet have attest fra herremanden for få udstedt skudsmål ¹²²; senere - i 1701 - skulle piger i by såvel som på land have pas når de forlod tjeneste ¹²³; i 1742 blev det bestemt, at kvinder alene behøvede bondens ord for at være fri af tjeneste ¹²⁴; fra 1762 skulle ugifte og ledige kvinder have pas for at rejse ud af landet ¹²⁵; fra 1792 skulle kvindeligt tyende på landet ligesom karle melde sig til sognefoged, hvis de ikke selv kunne finde arbejde ¹²⁶. Kvinder på landet blev dog aldrig formelt - modsat mændene - omfattet af bestemmelser om vornedskab eller stavnsbånd. Alligevel er der flere eksempler på, at kvinder er blevet nægtet pas og dermed reelt er holdt stavnsbundne ¹²⁷. Ligeså blev kvindelige løsgængere tvangsanbragt på børne- og tugthuse og andre arbejdsanstalter ¹²⁸.

De allervigtigste begrænsninger på kønnets erhvervsretlige status udsprang af den såkaldte husbondret, herunder særligt kønsværgemålet ¹²⁹. Ægtemandens kønsværgemål kan vistnok føres tilbage til Koldingrecessen af 1558 ¹³⁰; ihvertfald var slægtens værgemål ved landskabslovenes tid

¹¹⁹. Frd. af 16. November 1619. Se dog også tidligere henvisninger (under kapitel om formuetilstand) til Christian II's gejstlige og verdslige love af 1521 (pkt. 112) og til de københavnske recesser 1536 og 1537.

¹²⁰. D.L. 3-19-10 og 11, 12, 16, se også 3-18-7; se for yderligere henvisninger til almindelige bestemmelser Dübeck, I., *ibid.* pp. 171ff.; se også Steenstrup, J., *ibid.* p. 161; Bache, N.H., *ibid.* p. 82.

¹²¹. D.L. 3-19-9 (-11)

¹²². Krogh, Th., "Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800", Odense, 1987, p. 106, 108.

¹²³. Steenstrup, J., *ibid.* b.1, pp. 159f.; Lading, Aa., *ibid.* p. 45; Hvidtfeldt, J., 1946m p. 258; Krogh, Th., *ibid.* p. 108.

¹²⁴. Reskript af 7. December 1742. Se Krogh, Th., *ibid.* p. 108.

¹²⁵. Lading, Aa., *ibid.* pp. 44f.; Steenstrup, J., *ibid.* pp. 160.

¹²⁶. Krogh, Th., *ibid.* p. 148.

¹²⁷. Hvidtfeldt, J., *ibid.*; se også Steenstrup, J., *ibid.* bd. 1, p. 159; Skrubbeltrang. Fr., 1978, pp. 175, 237, 254f.; Munck., Th., 1979, p. 176f., 185f., 191.

¹²⁸. Olsen, O., "Christian IV's Tugt- og Børnehus", in *Historiske Meddelelser om København*, VI rk., III. Bind, 1951-54, p. 277.

¹²⁹. Dübeck, I., *ibid.* pp. 44-52; Bache, N.H., *ibid.* pp. 90ff. Olsen, O., *ibid.* p. 288 beretter således, at ægtemænd kunne få deres hustruer eller børn anbragt på tugthus blot med Kancelliets godkendelse, hvis de ikke "opførte sig ordentligt".

¹³⁰. Matzen, H., *ibid.* Kbhv., 1895, pp. 32f.

overgået til individuelt (dvs. frænders eller familiemedlemmers) værgemål ¹³¹. Særligt i 1800-tallet var det en udbredt opfattelse, at kvinden var underlagt et livslangt værgemål til formynderen (ægtemand eller værge) og derfor - med visse modifikationer - gjort umyndig. Inger Dübeck tager afstand fra dagældende retsteoris begrundelser for mandens/ægtemandens formynderrolle ¹³². Hun stiller spørgsmålstegn ved påstanden om, at kvinden retshistorisk set - med visse modifikationer - er blevet tildelt livslang umyndighed ¹³³. N.H. Bache derimod udgår fra "den almene lære", at hvor mændene "(...) i Følge det historiske Udgangspunkt, maatte anses som myndige i alle Forhold, hvor der ikke kunde paavises Hjemmel for det modsatte (må udgangspunktet for kvindernes vedkommende være... OKP) lige det omvendte" ¹³⁴. Hvorvidt Dübeck også udgår fra den "almene lære" som N.H. Bache udleder af retshistorien op til og med Danske Lov, er tvivlsomt ¹³⁵. Spørgsmålet om kvindens umyndighed er således diskuterbart. Debatten er da også foregået over flere hundrede år, og bygger vel på en uklar retstilstand, der kan føres tilbage i tiden og i hvert fald til Frd. af 1. Juni 1619 om mindreårige ¹³⁶. I moderne retshistorie har særligt Inger Dübecks påvist, at kvindens retsposition ikke var nær så entydig som retsteorien og -historien har påstået. Ud fra en gennemgang af det faktiske retsgrundlag kan hun konkludere, at kvinden fra senmiddelalder til 1600-tallet var tildelt habilitet (evne til at påtage sig formueretlige forpligtigelser) med begrænset kompetence (evnen til i vid forstand at råde over formue eller formuegenstand), hvorimod hun fra 1700-tallet må betragtes som inhabil, men kompetent med visse modifikationer ¹³⁷.

I det følgende skelner jeg fortsat mellem personlig og formueretlig myndighed.

Spørgsmålet om kvindens personlige myndighed blev vel først rejst i 1800-tallets retsteori. Usikkerheden var her - akkurat som i moderne retsteori - stor.

* For den ugifte kvindes vedkommende mente Henning Matzen, at hun før 1600-tallet "(...) vare som saadanne umyndige uden hensyn til alder. Derfor havde de ikke Raadighed over deres Person (...)" ¹³⁸. Efter 1600-tallet er han mindre bestemt ¹³⁹. A.W. Scheel m.fl. ¹⁴⁰ fastslår dog, at det

¹³¹. Jørgensen, Poul Johs., *ibid.* Kbhv., 1971, pp. 229ff.; Bache, N.H., *ibid.* pp. 84ff., 90.; Dübeck, I., *ibid.* pp. 44ff., 55ff., 68ff., 86ff.

¹³². Dübeck, I., *ibid.* pp. 45-52.

¹³³. *Ibid.* pp. 100ff.

¹³⁴. Bache, N.H., *ibid.* p. 80.

¹³⁵. Dübeck, I., *ibid.* pp. 51f.

¹³⁶. Fenger, O., *ibid.* 156 påstår, at netop denne forordning, der indfører begrebet mindreårig og hæver myndighedsalderen for mænd til 25 år, gør kvindens retsstilling uklar. Forordningen er kodificeret i D.L. 1-23-12, 3-17-34 og 35 og 38, 35-36 og senere i lov af 29. December 1857.

¹³⁷. Dübeck, I., *ibid.* p. 101. Dübeck påviser dette for formue- og næringsrettens vedkommende. N.H. Bache kommer til den samme konklusion gennem en logisk analyse af hjemmelsgrundlaget for den personlige myndighed før og efter D.L. Se Dübeck, I., *ibid.* pp. 78ff., 107, 111ff.; se også Steenstrup, J., *ibid.* pp. 37ff.

¹³⁸. Matzen, H., *ibid.* p. 28, 29.

¹³⁹. *Ibid.* pp 31f.

almindeligvis er blevet antaget, at den ugifte kvinde siden Danske Lov har været personligt myndig. N.H. Bache stiller ikke spørgsmålstegn ved dette, men nok ved den retlige begrundelse herfor ¹⁴¹.

* Den gifte kvinde og enker er efter Danske Lov blev regnet for personligt myndige ¹⁴². Tyendelovgivningen omfattede som hovedregel kun ugifte kvinder. Det var ikke almindeligt at gifte kvinder indgik aftale om tyende- eller tjenesteforhold. I 1600- og 1700-tallet blev forhold af den art reguleret på grundlag af sædvaner. Den gifte kvinde havde rådighed over sine personlige kræfter og var derfor habil til på egen hånd at indgå aftale. Hun var dog stadig underlagt mandens husbondret, og skulle derfor normalt have mandens samtykke til indgåelse af arbejdsaftale. Husbondretten berettigede ægtemanden til at forbyde hustruen at indgå arbejdsaftale, hvis det "(...) volde forstyrrelse i husvæsenet" ¹⁴³. Husbondretten muliggjorde, at han kunne forlange en aftale ophævet på bestemte betingelser ¹⁴⁴. Det er vel først med loven af 7. April 1899, at ægtemandens husbondmyndighed ophæves som retsprincip ¹⁴⁵.

Inger Dübeck udtrykker den rådende usikkerhed om kvindens personlige myndighed, når hun skriver: "Det er i øvrigt antaget, at kvinder over 16 år eller over skelsår og alder både før og efter Danske Lov måtte have haft personlig myndighed" ¹⁴⁶.

Spørgsmålet om kvindens formueretlige myndighed er endnu mere omdiskuteret.

* Hvorvidt den ugifte kvinde var berettiget til at råde over de midler hun selv erhvervede gennem personligt arbejde, fremgår ikke af nogen almindelig regel før eller efter Danske Lov. Dübeck støtter sig på argumenter fra retsdogmatikken (særligt A.S. Ørsted), når hun påstår, at ugifte kvinder kunne forpligtige selverhvervede midler ¹⁴⁷. Dübeck går imod den traditionelle opfattelse ¹⁴⁸, at den ugifte kvinde principielt er blevet holdt umyndig, fordi hun siden landskabslovene og D.L. 3-17-38 var underlagt livslangt værgemål ¹⁴⁹. Hun mener "(...), at også voksne ugifte kvinder efter den retsopfattelse, som kan udledes af de ældre kilder, var principielt habile og udstyret med større eller mindre rådighed eller kompetence" ¹⁵⁰.

¹⁴⁰. Scheel, A.W., 1876, *ibid.* pp. 104ff., 117f.; Deuntzer, J.H., 1889, p. 26.

¹⁴¹. Bache, N.H., *ibid.* pp. 78-82.

¹⁴². Gram, F.T.J., 1868, p. 112; Scheel, A.W., 1877, p. 150; Deuntzer, J.H., 1879 pp. 106-8; samme 1889, p. 27; Bache N.H. er som sædvanlig mere analytisk, men accepterer vel konklusionen.

¹⁴³. Frd. af 13. Januar 1741.

¹⁴⁴. Scheel, A.W., *ibid.* p. 150; Deuntzer, J.H., 1879, p. 107; samme 1889, p. 27.

¹⁴⁵. Dübeck, I., *ibid.* p. 52.

¹⁴⁶. Dübeck, I., *ibid.* p. 173, note 100, hvor der som sagt henvises til Bache, N.H., 1893-94.

¹⁴⁷. Dübeck, I., *ibid.* pp. 175f.

¹⁴⁸. Der kom til udtryk så sent som 1895 hos H. Matzen, *ibid.* pp. 28-31.

¹⁴⁹. Matzen, H., *ibid.*; Steenstrup, Johs, *ibid.* p. 37.

¹⁵⁰. *Ibid.* p. 215, se i øvrigt nærmere begrundelse herfor *ibid.* pp. 54f, 68f., 84f., 132-39, 217f., 242ff., 252ff

* Også spørgsmålet om den gifte kvindes formueretlige stilling er ganske kompliceret. I retsdogmatikken såvel som i retshistorien har det været en udbredt opfattelse, at den gifte kvinde i tiden før som efter Danske Lov 1683 - formueretligt set - har været regnet som umyndig. Efter denne opfattelse skulle hustruens status af barn under lavalder først have ændret sig ved lov af 7. Maj 1880, hvor hun fik rådighed over hvad hun selv havde erhvervet; ved lov af 7. April 1899, hvor hun blev givet myndighed som den ugifte kvinde i formueforhold (med det 25. år); og ved lov af 18. Marts 1925, hvor hun blev ligestillet med ægtefællen hvad angår rådighed over fællesboet.

Dübeck har også stillet spørgsmålstegn ved denne påstand. I modsætning til den udbredte retsdogmatiske og retshistoriske opfattelse påstår hun, at dagældende retspraksis alt efter kontraktform ikke kan konkluderes nær så entydigt. Hun skelner mellem den gifte kvindes myndighed, hendes retlige stilling i formueforhold samt hendes rådighed, og dokumenterer, at den gifte kvinde ikke har været såvel inkompetent (manglet evne til at råde over ejendom eller ting) som inhabil (manglet evne til at påtage sig ansvar ved egne handlinger). Hun påstår derimod, at de begrundelser, hvormed den ældre såvel som den yngre retsdogmatik har begrundet sin opfattelse af den gifte kvindes principielle umyndighed, er for "snævre".¹⁵¹ Det gælder den ældre teoris opfattelse af, at ægtemandens værgemål måtte betyde hustruens umyndighed. Det gælder ligeledes den yngre teoris opfattelse af, at hustruens manglende rådighed (kompetence) over fællesboet måtte betyde hendes umyndighed¹⁵². Dübeck viser for det første, at hustruens formueretlige stilling har ændret sig. Særligt i 1800-tallet forringedes hendes stilling. For det andet, at hustruens rådighed over og kontraktabilitet i forhold til afhændelse, pantsættelse etc. af fast ejendom var særligt begrænset. Derimod kunne hustruen have:

- en begrænset rådighed over særeje eller fællesbo¹⁵³;
- en vis habilitet til at hæfte for egen og for fælles gæld¹⁵⁴;
- en vis proceshabilitet, dog sjældent i forbindelse med skødning eller afhændelse af ejendom¹⁵⁵;
- en over tid svingende adkomst til at pantsætte eller sælge dele af boet med udtrykkelig eller blot med stiltiende fra ægtemand eller værge¹⁵⁶;
- en tvivlsom adkomst til at handle helt uden om ægtemanden i risikable handler¹⁵⁷;
- en udvidet kompetence i forbindelse med selvstændig næringsdrift, herunder køb/salg (torvehandel, omløben f.eks.)¹⁵⁸;

¹⁵¹. Ibid. p. 101.

¹⁵². Se f.eks. Deuntzer, J.H., "Den Danske Familieret", Kbhv., 1882, pp. 132-33.

¹⁵³. Ibid. p. 67, 110-12.

¹⁵⁴. Ibid. pp. 73-77.

¹⁵⁵. Ibid. pp. 89-93.

¹⁵⁶. Ibid. pp.126f. 151f.

¹⁵⁷. Ibid.pp.169f.

¹⁵⁸. Ibid. pp. 195-200, 312ff. 480ff.

- en adkomst til med ægtemandens udtrykkelige eller stiltiende at optræde som selvstændig handelskvinde ¹⁵⁹;

* Endelig kan enkers formueretlige position diskuteres. Fra tiden omkring 1500-tallet var enker i besiddelse af en - i forhold til gifte kvinder - udvidet råderet og kontrakthabilitet, herunder til at kautionere for penge (D.L. 1-23-11); eller gennem fæstekontrakt at overtage gård (D.L. 3-13-4) eller indgå aftægtskontrakt ¹⁶⁰. Desuden havde hun en vis proceshabilitet. Hun var kun i begrænset omfang underlagt værgemål. Fra 1600-tallet synes værgemål desuden at bortfalde for enker i købstæderne ¹⁶¹. De reguleringsformer, der er anvendt i forbindelse med den kønsbestemte regulering er mangesidede. Det drejer sig om almindelig lovgivning; om almindelige privilegier (til borgerskab, til laug, til anden almindelig næringsdrift, fri næring); og om forskellige generelle og konkrete undtagelser herfra. Kvindens faktiske myndighed og næringsadkomst er især blevet bestemt gennem generelle og konkrete undtagelser fra almindelige formue- og næringsretlige bestemmelser. Myndigheds- og næringsretlige bevillinger er dog aldrig blev givet til kvinder som samlet gruppe f.eks. med det formål, at gavne eller ligestille disse i forhold til mænd ¹⁶². De er altid givet af andre grunde; f.eks. social beskyttelse, statens eller byens fiskale interesser eller kongemagtens erhvervspolitiske målsætninger ¹⁶³.

I det følgende gives en kort oversigt over generelle og konkrete former for privilegier tildelt kvinder. Jeg skelner - ligesom Inger Dübeck - mellem bevillinger givet som undtagelse fra myndighedslovgivning - myndighedsbevillinger - og som undtagelse fra almindelige næringsretlige privilegier - næringsbevillinger.

* *Myndighedsbevillinger* er udelukkende af konkret karakter. De omfatter gifte og ugifte kvinder såvel som enker. De er alene blevet tildelt en enkelt person efter ansøgning, og omhandler både familieretlige og næringsretlige aspekter ved myndighedsforholdet. De har tildelt enkeltstående kvinder en myndighed (rådighed og habilitet) som de qua deres køn ikke havde ifølge almindelig lovgivning.

1) Bevilling til gifte kvinder til almindelig rådighed over et fællesbo blev givet til gifte kvinder, hvis mand var syg, fraværende eller ødsel eller havde "tabt fornuften". Der er eksempler på, at kvinder i sådanne tilfælde blev bevilget at være egen værge, ligesom der er tilfælde, hvor hun har ansøgt om eller er blevet tildelt værge ¹⁶⁴.

¹⁵⁹. Ibid. pp. 200ff.

¹⁶⁰. Skrubbeltrang, Fr., ibid.

¹⁶¹. Matzen, H., ibid. 1895, pp. 35-39; se desuden Dübeck, I., ibid. pp. 55-58.

¹⁶². Damsholt, N., Anmeldelse af Inger Dübecks "Købekoner og konkurrence", in Fortid og Nutid, bind 28, 1979-80, p. 130.

¹⁶³. Dübeck, I., ibid. pp. 236f. 244ff. 259, 262, 294, 373ff. 394, 403, 407ff. 412ff.

¹⁶⁴. Dübeck, I., ibid. pp. 224-34, der hypotetisk fastslår, at der er sket en udvikling i kongemagtens praksis omkring sådanne bevillinger fra at tildele kvinden myndighed (kompetence) i og før 1600-tallet, til i 1700-tallet at tildele hende en blanding af kompetence og habilitet frem til kancelliets afvisning af myndighedsansøgninger i 1800-tallet. Se for ældre rets vedkommende, Iuul, S., ibid. pp. 253f., 299.

2) Bevilling til ugifte kvinder til almindelig rådighed blev til adelige jomfruer, der blev bevilget rådighed over eget gods uden medvirken af værge eller højst under en kurators tilsyn ¹⁶⁵. Sådanne bevillinger forsvandt efter adelens tab af privilegier i 1661. I 1700-tallet blev enlige kvinder af "tyendeklasse" tildelt rådighedsbevillinger. Bevillinger til disse omfattede alene ret til at råde over en beskeden formue (sædvanligvis arv) sammen med en værge eller under tilsyn af en kurator ¹⁶⁶. Bevillingspraksis til ugifte kvinder blev reguleret ved Kgl. resolution af 6. Oktober 1812, hvorefter ugifte kvinder først efter det 25. år kunne opnå bevilling til at benytte en selvvalgt kurator (ændret ved frd. af 23. Marts 1827 og igen ved lov af 29. December 1857).

3) Bevilling til mindre næring med konsekvenser for gifte og ugifte kvinders almindelige rådighed blev givet efter ansøgning og efter mandens samtykke. Herigennem kunne gifte kvinder opnå bevilling til at drive mindre handelsnæring. Bevillingerne lød i få tilfælde på kvindens fuldmyndighed; fra slutningen af 1700-tallet dog hovedsageligt på mindreårighed under tilsyn af kurator ¹⁶⁷. Også ugifte kvinder havde mulighed for at opnå næringsbevilling ¹⁶⁸. I hvilket omfang næringsretlige bevillinger samtidig havde betydning for eller indebar ændringer i kvindens myndighedsretlige position er diskuteret i retsteorien, men synes uafklaret ¹⁶⁹.

* *Næringsbevillinger* der omfatter almindelige laugsprivilegier (enkeretten), men først og fremmest bevillinger af både generel og konkret art og undtagelser fra almindelige bestemmelser om borgerskab, laugsoptagelse samt privilegier til særlige grupper.

Jeg sondrer først mellem tre former for generel bevilling:

1) "Borgerskab" uden bevilling, hvor der er tale om næringer, som ikke er omfattet af laugsordninger eller andre almindeligt bestemte privilegier. Bevillingerne hviler på almindelig lovregel om betingelser for erhvervelse af borgerskab. Gifte kvinder og enker havde måske borgerens almindelig ret til at drive visse fri næringer før 1600-tallet. Denne ret var dog indirekte og afledt af mandens, men indebar til gengæld ikke særlig næringstilladelse eller bevilling ¹⁷⁰. Fra midten af 1600-tallet blev det pålagt, at visse næringer, der i øvrigt var fri alene kunne udøves på grundlag af næringstilladelse. Tilladelserne kan ses som adkomstfordringer lagt oven på en i øvrigt fri adkomst til næring, men også som egentlige "borgerskabssurrogater", hvor en materielt afgrænset, men kvantitativt bestemt gruppe af personer (militære) kunne opnå næringsattest til typisk borgerskabsnæring uden borgerskab ¹⁷¹.

¹⁶⁵. Dübeck, I., *ibid.* pp. 234-42, 244f. 260; Iuul, S., *ibid.* p. 294f.

¹⁶⁶. Dübeck, I., *ibid.* pp. 235-37; se også Steenstrup, J., *ibid.* først bind, p. 38 for 1800-tallet.

¹⁶⁷. Dübeck, I., *ibid.* pp. 249-52.

¹⁶⁸. *Ibid.* pp. 252f.

¹⁶⁹. *Ibid.* pp. 254-58, 260f.

¹⁷⁰. *Ibid.* pp. 303-311.

¹⁷¹. *Ibid.* pp. 312-22.

2) Almindelig bevilling, hvor der er tale om en bevilling, der gives en materielt afgrænset, men kvantitativt ubestemt flerhed af individer, uden at de skal opfylde andre betingelser end der fremgår af bevillingen. I 1700-tallet var det almindeligt, at faguddannede kvinder blev hidkaldt fra udlandet, ligesom kvinder blev antaget til lærling og faguddannet inden for især tekstilmanufaktur ¹⁷². Ligeledes var det i det mindste intentionen, at piger ligesom drenge skulle oplæres i håndværk i børne- og tugthuse ¹⁷³. Kvinder opnåede herved en begrænset adgang til faglig uddannelse, men også til de fabrikslaug som blev oprettet i manufakturperioden på almindelig bevilling ¹⁷⁴. Hvilken karakter denne adgang til en begrænset optagelse i laugsordninger havde, fremgår dog ikke af de anvendte kilder.

3) Særlig adgang til almindelig bevilling, hvor det drejer sig om en materielt afgrænset, men kvantitativt bestemt flerhed af individer, der af den ene eller anden grund og med forskellige begrænsninger, gives almindelig bevilling til at drive næring. Sådanne bevillinger blev tildelt særlige befolkningsgrupper uden borgerskab og uden laugsoptagelse. Til eksempel kan nævnes kongens og adelens tjenere (særligt håndværkere), der blev tildelt et generelt privilegium til med egne hænder (forbud mod at holde svende) at gøre manufakturarbejde (linned, væven, spinden etc.) ¹⁷⁵. Et andet eksempel var gejstlige enker, der havde generelt privilegium til at drive næring så længe de vedblev at være ugifte ¹⁷⁶; eller soldater- og bådsmandskoner, der havde privilegium til med egne hænder at drive mindre næring, der endda kunne være af en anden art end mandens ¹⁷⁷.

Dernæst skelner jeg mellem fire former for konkrete bevillinger:

1) Dispensation fra laugsbestemmelser, hvor der gives bevilling til optagelse i laug uden at ansøgeren opfylder de givne kønsbetingelser. Bevillinger kunne gives som dispensation fra laugsregler; de kunne også gives som dispensation fra laugsforbud. Kun et enkelt eksempel kan findes på det første tilfælde. Næsten alle laugsskråer har fra gammel tid indeholdt bestemmelse om den såkaldte enkeret. Enken kunne fortsætte mandens næring, indtil hun blev gift eller giftede sig med en svend fra faget ¹⁷⁸. Fra slutningen af 1600-tallet er der flere eksempler på, at enker er blevet bevilget tilladelse til at fortsætte næring, efter at de er blevet gift uden for faget eller selvom en søn havde løst borgerskab efter faderen ¹⁷⁹. Et eksempel på dispensation fra laugsforbud er bevillinger til de såkaldte selvhjælpsnæringer (vævning, spinden, syning etc.) ¹⁸⁰; et andet er bevilling til at

¹⁷² Ibid. pp. 338-46, 362; Olsen, Albert, "Staten og Lavene", in Historiske Meddelelser om København, anden række, bind III., 1927-28, p. 102.

¹⁷³ Olsen, O., *ibid.* p. 306.

¹⁷⁴ Ibid. pp. 337-46, 375.

¹⁷⁵ Ibid., pp. 348-51; Jørgensen, Poul Johs., *ibid.* p. 443; Müller, O., *ibid.* p. 25.

¹⁷⁶ Ibid. pp. 351f.

¹⁷⁷ Ibid. pp. 352-59.

¹⁷⁸ Ibid. pp. 334-37.

¹⁷⁹ Ibid. pp. 395-97, 413f.

¹⁸⁰ Ibid. p. 400.

drive næring uden at lauget måtte gøre indsigelse herimod ¹⁸¹. Disse bevillinger kunne også bestå i dispensation fra typisk borgerskabsnæringer.

2) Dispensation fra typisk borgerskabsnæring, hvor en etableringsret tildeles ved bevilling. Laugsoptagelse er ikke nødvendig, heller ikke dispensation herfra, hvorimod dispensation fra borgerskab er nødvendig. Indenfor falder denne bevillingsform de kvindelige "frimestre". Allerede fra slutningen af 1500-tallet findes eksempler på, at frimesterskaber og selvhjælpsnæringer er blevet bevilget til kvinder. Ingen af disse blev dog benævnt frimestre. Kongemagtens praksis i.f.m. "frimesterskaber" vekslede i takt med den generelle holdning til mænds frie mesterskaber ¹⁸². En række bevillinger blev givet til mindre handelsnæring, der kunne bestå i at handle med urtekram og kolonivarer. Sådanne bevillinger blev sædvanligvis givet af sociale grunde; senere (omkring år 1800) blev de givet ad mandatum (af øvrigheden) og løbende ¹⁸³.

3) Dispensation fra bevilling, der blev givet til enker efter bevillingshavere, der ikke oppebar borgerskab og heller ikke var laugsoptagne og hvor den oprindelige bevilling ikke indebar, at enken automatisk kunne videreføre denne ¹⁸⁴.

4) Eneret eller monopol, der indebar at andre ikke kunne tildeles etableringsret inden for samme erhverv eller geografiske område. Såvel gifte som ugifte kvinder opnåede monopol. Gifte sædvanligvis sammen med manden eller efter hans død ¹⁸⁵.

Kønnet har på denne måde været et afgørende kriterium for evnen til at bære normalsubjektivitet. Nedbrydelsen af de kønsretlige begrænsninger er ikke sket gradvist eller gennem nogen kronologisk udvikling. Forløbet er sammensat og springende og det er svært - om overhovedet muligt - at tegne et udviklingshistorisk forløb ¹⁸⁶. Alligevel er det karakteristisk at der sker en tilnærmelsesvis selvstændiggørelse af den personlige myndighed fra restriktioner, der udspringer af kønsværgemålet, almindelig lovgivning og laugs- og byorienterede privilegier.

I 1600- og 1700-tallet blev kvinder givet en vis kompetence, henholdsvis en vis habilitet, hvilket skete gennem generelle og konkrete bevillinger udstedt ved kongelig nådesakt. Endelig fik kvinden normalsubjektivitet på lige fod med manden gennem generel lovgivning. Det skete fra midten af 1800-tallet og sideløbende med, at familieretlige begrænsninger på den næringsretlige adkomst og den formue- og arbejdsretlige kompetence og habilitet blev fjernet. Samtidig blev alderen gjort til hovedregel for grænser på samme.

¹⁸¹. Ibid. p. 401.

¹⁸². Ibid. pp.397-401; Nielsen, Axel, "Handbuch der Wirtschaftsgeschichte. Dänische Wirtschaftsgeschichte", Jena, 1933, pp. 207f.

¹⁸³. Ibid. pp. 401-3.

¹⁸⁴. Ibid. pp. 403f.

¹⁸⁵. Ibid. pp. 386-8; 412, 415.

¹⁸⁶. Damsholt, N., *ibid.* p. 129.

Generelt set har kvindens personlige myndighed i hele perioden været indskrænket af restriktioner begrundet især i kønsværgemålet. Andre restriktioner er udsprunget af husbondretten, laugs- og byprivilegier, kvinders arbejdspligt og indskrænkninger på hendes bevægelsesfrihed (pastvang, skudsmål f.eks.).

1.5. Opsamling

Mellem de privilegerede og de besiddelsesløse var der forskel. De privilegerede havde rettigheder som de besiddelsesløse ikke havde. Graden af personlig og formueretlig myndighed var bestemt af stand, køn og arbejdsduelighed. Det absolutistiske samfund var delt på tværs af en symbolsk skillelinie. Forskellen var naturgroet. At formuende havde for-rettigheder, mens besiddelsesløse var foruden, var begrundet i naturgroede institutioner som først fik formel (retlig) status når kongemagten accepterede dem som hævdvundne rettigheder eller ophøjede dem til sædvane eller lov. Omvendt er det ikke muligt at påstå, at de besiddelsesløse blev stillet lig med trælle, slaver eller ikke-mennesker. I hvert fald fra 1600-tallet synes alle - som del af en slægt, en stand eller et køn - at være udstyret med ret til liv, helbred og ære. Livet kunne tabes ved straf; det samme kunne æren; begge dele bekræfter at liv og ære var en ret, den enkelte kunne frakendes som straf. Hvorvidt disse for-rettigheder (ligesom arbejdsfriheden og kønsfriheden) blev formaliseret ved lov eller dom, indgår ikke i diskursanalysen. Det gør heller ikke spørgsmålet om, hvorledes de blev ophøjet fra naturgroet for-ret til tidligt-moderne norm. Arkæologien udgør ikke nogen retshistorie; diskursanalysen søger ikke efter historisk vished, men rekonstruerer betingelserne for at eftertiden (dvs. fag- og retshistorien ligesom retsdogmatikken) har kunnet konstruere fortællingen om "frihedens fødsel" og "individets frigørelse".

Den absolutistiske regulering havde ikke enkeltmennesket til lokus, men forskellen mellem privilegerede og besiddelsesløse. I absolutismens symbolske orden blev stand skilt fra stand, slægt fra slægt, mand fra kvinde, men især de besiddelsesløse fra de privilegerede. Det var indenfor rammerne af forskellen mellem besiddende og besiddelsesløs, at kongemagten delte værdige fra uværdige tiggere, løsgængere fra tyende, tyende fra bonde, hustruer fra enker, ugifte fra gifte kvinder og i øvrigt satte mange af andre forskelle. Samfundet var et makrokosmos af to slags mennesker og et mikrokosmos af utallige positioner. Den absolutistiske regulering var grov såvel som finmasket; først og fremmest uendelig detaljeret, men også en symmetrisk helhed under kongens nåde. Hin enkelte eksisterede ikke. Det gjorde herremanden og bonden, løsgænger og den værdige tigger; men ingen af disse var individer eller juridiske subjekter i nutidig forstand. Alle var retsobjekter i en symbolsk orden, der inkluderede alle og satte alle i et retligt forhold til hinanden med kongen - og kongen alene - i en særlig position som den for hvem alle andre var objekter for magtens udøvelse.

Den absolutistiske regulering af de besiddelsesløse var således på flere punkter anderledes end den liberale retsform.

Den var kendetegnet ved fraværet af et *lokus* - af individet, eller enkeltmennesket som bærer af fælles, almene rettigheder. Individet var ikke en "størrelse", hvortil der blev tilført rettigheder; det var et objekt, der blev delt i stænder og fattige for dernæst at blive kontrolleret og sat til opfyldelse af forskellige og skiftende hensyn. For det andet var den absolutistiske regulering kendetegnet ved fraværet af en *ratio* - af universelle principper for retlig regulering. De privilegerede havde naturgroede for-rettigheder, begrundet i hævd eller sædvane; de besiddelsesløse blev reguleret ved

forordninger og dom. Overfor de besiddelsesløse kunne de mægtige (konge, herremand, husbonde) udøve tilnærmelsesvis uvilkårlig suverænitetsudøvelsen begrænset af håndfæstninger, kongebreve eller andre privilegier. I nutidige termer kan de besiddelsesløses retssituation kun beskrives negativt; og endda på to måder. Først som forskellig fra den naturgroede frihed som de besiddelsesløse (muligvis) har haft til at arbejde eller tigge; og dernæst som forskellig fra de friheder de ville blive tildelt i fremtiden som normalsubjekter. Deres retlige situation var karakteriseret ved fraværet af frihed og tilstedeværelsen af begrænsninger på samme. Den absolutistiske regulering var endelig uden *tempus* - uden tid og udvikling. I lovgivningen skete der hastige ændringer, men først fra slutningen af 1700-tallet blev økonomisk individualisme et sådant fællestræk ved stadig flere af disse, at der opstod en kronologi mellem dem. Vi har ingen vished om at de enevældige konger tilstræbte at give enkeltmennesket friheder gennem de mange ændringer; men i bakspejlet "startede" menneskets frigørelse før arbejdspligten og kønsværgemålet lagde begrænsninger på samme og udfoldede sig da alle begrænsninger begrundet i stand, slægt og køn var fjernet. Ved fraværet af lokus, ratio og tempus er det ikke muligt at tale om en absolutistisk retsform, men om en absolutistisk reguleringsmåde væsensforskellig fra den liberale. Den liberale retsform med enkeltmennesket til lokus sætter de tilstrækkelige betingelser for at eftertiden kan skrive historien baglæns - vise hvordan fortiden var forskellig fra nutiden, men også gøre friheden til stedet hvor nutiden blev født; hvor normalsubjektet som historiens store bygningsværk blev grundlagt. Historien er identisk med individets frigørelse; det er normalsubjektets almengørelse, der gør det muligt at se på fortiden som fortid, ud fra nutidens standpunkt.

Ingen af de mange makro- og mikroforskelle var bundet til hinanden af principper af almen art - kun symmetrien mellem fattig og formuende, mand og kvinde, konge og alle andre forener den absolutistiske regulering med et fællestræk. Reguleringen var ikke underordnet grundsætninger af retstatslige karakter; stat og individ var ikke adskilt af grænser for statslig udøvelse af suverænitetsudøvelse; staten var ikke en ansigtsløs enhed; i lokus stod ikke individet. Af samme grund kan den absolutistiske regulering kun beskrives ved hvad den ikke var. Den var ikke underlagt formelle og almengyldige regler for suverænitetsudøvelse og autoritetens fordeling. Mellem den besiddelsesløse og kongen var der ingen almengyldige eller forudgivne regler for udøvelse af suverænitetsudøvelse; herunder garantier for personens beskyttelse mod uvilkårlig suverænitetsudøvelse fra kongens side; kun suspensive hensyn. Alligevel var ingen fuldkommen frataget personlig myndighed eller formueretlig rets- og handleevne. Myndigheden var begrænset, men aldrig totalt fraværende. Ej heller var Kongens suverænitetsudøvelse fuldstændig uvilkårlig; ligesom herremanden og husbonden heller ikke frit kunne tage ære eller liv fra den fattige. Der var grænser, selvom grænserne var suspensive.

Den absolutistiske regulering var derfor inkonsistent; eller bedre - den var formløs. Reguleringsmåden gør det svært - måske umuligt - at skelne mellem de besiddelsesløse som retssubjekt og som retsobjekt. Ligesom tyendet kunne bonden afhændes med gods og ejendom; som fattige kunne børn og gamle overtages ved auktion; som løsgående kunne arbejdsdygtige indfanges til arbejde; som mand havde husbonden værgemål på vegne af kvinden; herremanden kunne dømme og straffe bonden. Samtidig kunne hverken den fattige, kvinden eller bonden straffes fra liv og ære uden retsudøvelse. Ej heller kunne de fratages retten til at søge arbejde; eller berøves retten over deres ejendele uden retlig handling. I det omfang den besiddelsesløse var frataget personlig og formueretlig myndighed var vedkommende en ting; og i det omfang vedkommende var tilkendt myndighed var han et subjekt. For det meste var han begge dele, dog i en stadig mere modsætningsfyldt blanding i takt med, at arbejdspligten blev skærpet og tyendet fik ret til at søge arbejde; fæstebonden fik ret til at opsiges fæste; og kvinden fik ret til at drive næring.

Den absolutistiske regulering gør det også svært - måske umuligt - at skelne mellem vold og udøvelse af autoritet. Kongen kunne udøve uvilkårlig suverænitæt. Det samme kunne herremanden og husbonden. Men ikke helt vilkårligt - uden grund og uden grænser. I det omfang den besiddelsesløse var uden myndighed kunne vedkommende udsættes for vold; i det omfang hun havde myndighed, var autoriteten begrænset af regler om dens udøvelse. For det meste kunne hun begge dele, dog i en stadig mere modsætningsfyldt blanding i takt med at kontrollen og disciplineringen tiltog og tyndet fik ret til "god og billig" behandling og de fattige ret til kun at blive indespærret på begrænset tid.

Endeligt gør den absolutistiske regulering det svært - måske umuligt - at tilskrive de mange og gentagne ændringer i de besiddelsesløses retlige status karakter af udvikling. I århundreder skete der ingen udvikling, men idelige ændringer. Ændringerne havde ingen tidsfølge, men var underlagt dagældende, dvs. suspensive hensyn, og var ikke orienteret mod at indløse nugældende idealer om almene rettigheder. Alligevel kan der identificeres kimære udviklingsforløb. Først blev husbonden tildelt (begrænsede) personlige og formueretlige myndigheder; senere blev tjenestefolk ligeså. Kvinder af stand var aldrig uden personlig eller formueretlig handlefrihed selvom denne var begrænset af kønsværgemålet og i stigende grad blev det i 1800-tallet. Disciplineringen tiltog samtidig med at flere fik mere myndighed. I det omfang de retlige ændringer var underlagt dagældende normer "stod tiden stille"; i det omfang de var orienteret mod nugældende idealer, dannede de et begyndende forløb af diskursive begivenheder.

Hvornår retsobjektet bliver til retssubjekt; hvornår volden bliver til autoritet; og hvornår tiden holder op med at stå stille, er svært (måske umuligt) at tidsfæste objektivt. Alligevel er det netop hvad fag- og retshistorie gør. Ligesom faghistorien har retshistorien forudsat et slutpunkt (individets frigørelse) for at kunne genkende et startpunkt (tabet af arbejds- og kønsfrihed). Historien slutter med løsgængere, der får ret til dagleje; med tjenestefolk, der opnår ret til at søge arbejde. Den starter af samme grund med tabet af de før-moderne friheder; med kvinder, der mister den personlige myndighed gennem kønsværgemålet; eller fattige, der mister den oprindelige frihed til at tigge; eller alle besiddelsesløse, der mister arbejdsfriheden og underlægges arbejdspligten. Historievidenskaben formår (ligesom jeg) at "sætte tid til" de mange og ikke kronologiske ændringer ved at lade historien "starte" med et startpunkt (tid 0) og "slutte" med et fikspunkt (tid 1) - dog kun når de retlige hændelser "på et tidspunkt" begynder at antage karakter af et forløb; og kun fordi det med denne kronologi til udgangspunkt, er muligt at se noget fælles og alment blive dannet; noget i hvis billede historiens start kan genkendes. Kun i bakspejlet er det muligt at tale om "begrænsninger" på en normalsubjektivitet som det tog århundreders retlige ændringer at gennemsnitte; og kun baglæns kan de hundredtallige ændringer anskues som et forløb af begivenheder, der indebærer "individets frigørelse".

I fortællingen om de besiddelsesløses historie sker der ingen evolution; der indtræder heller ikke revolutioner; i værste (eller bedste!) fald opstår der en udvikling ved at lovændringer igangsætter en kronologi. Historievidenskaben formår (ligesom jeg) kun at forklare historien ved at gøre kongen eller kongemagtens udøvelse af autoritet til historiens drivkraft. Det er kongen der delegerer myndighed; det er ham der giver lov; udsteder bevillinger; giver tilladelser. På den anden side er det også ham, der koncentrerer suveræniteten i egne hænder - gør sig enevældig - gennem at beslutte hvilke for-rettigheder, der skal ophøjes til hævde, sædvane eller lov; eller hvilke bevillinger der skal udstedes som undtagelse fra de eksisterende privilegier. Individets historiske konstitution skete i et samtidigt forløb med adelens tab af suverænitæt til at udøve uvilkårlig suverænitæt over de

besiddelsesløse og husbondens tab af ret til at udøve myndighed over ægtefælle, børn og tyende. I det omfang de besiddelsesløse ligesom kvinden blev gjort til objekt for retlig normering blev også kongen gjort til suveræn udøver af den retlige normering; og omvendt.

Det er kun baglæns at det er muligt at se kongemagtens kamp for enevældig magtudøvelse som en forudsætning for, at der kunne sættes grænser for uvilkårlig magtudøvelse for herremænd og husbonde; eller gøres undtagelser fra allerede eksisterende privilegier, hvorved kvinder kunne udstyres med visse næringsrettigheder. At kongen kunne delegerer "begrænsninger på naturgroede friheder" forudsætter at han sad inden med autoriteten til at gøre det. At han gjorde det, og hvordan han gjorde det, angår ikke diskursanalysen, men er til forudsætning for, at diskursanalysen kan rekonstruere, hvordan individet blev til lokus, friheden blev til en form for rationalitet og autoritet blev fordelt mellem stat og individer i en symbolsk orden kaldet den borgerlige statsform. Individet blev til lokus gennem at ophøje

naturgroede friheder til ret og derved sætte grænser for uvilkårlig suverænitetssudøvelse, men samtidig ved at sætte begrænsninger på friheden selv. Kongen producerer den kimære personlige og formueretlige myndighed ved at sætte grænser for de privilegeredes magt; men også ved at lægge begrænsninger på frihedens omfang.

De enevældige kongers kamp for enevold indebærer et inkonsistent (formløst) forhold mellem myndighed og begrænsninger på samme. Delegationen følges af en forøgelse af procedurer for kontrol og disciplinering; fra 1700- tallet endda i et stadig mere modsætningsfyldt forhold mellem frihedens udvidelse og disciplineringens ekstension. Friheden delegeres; flere og flere opnår færre begrænsninger; men stavnsbindes også, indfanges til tvangsarbejde, indespærres i arbejdshuse, og registreres og kontrolleres. Friheden fødes som fængsel!

